

TATÁR IMRE

BÁNHIDÁTÓL KIJEVIG

Egy volt munkaszolgálatos emlékezése a hazai táborra és a szovjet hadifogságra

Előszó

A szerző nyugdíjas újságíró, aki 1947-től a Szabad Népnél, majd az Esti Hírlapnál, a Magyar Hírlapnál s végül huszonöt esztendeig a Magyar Nemzet szerkesztőségében dolgozott. A háborús éveket is magába foglaló visszaemlékezéseit – memoár-kötetnek szánva – 1989-ben írta, de nem találva kiadót, a négyszáz gépelt oldalas munka egy-egy példányát a Hadtörténeti Intézet, illetve a Történettudományi Intézet rendelkezésére bocsátotta azzal a céllal, hogy legalább az időszak iránt érdeklődő kutatók hasznosíthassák. A könyv három nagy részre oszlik: családtörténet és a zsidótörvények hatása; a honi és az ukrajnai munkaszolgálat, majd a szovjet hadifogság. Az alábbi részlet az utóbbi kettővel foglalkozik. A szerző – a háborús esztendőket tekintve – szerencsésnek mondhatja magát, néhány veszélyes hónapot kivéve általában oda sodorta a történelem, ahol viszonylag elviselhetők voltak az állapotok. Mielőtt azonban visszaemlékezéseim olvasásába kezd valaki (s most áttérek az első szám első személyre), kérem, vegye figyelembe az itt következő, előszónak szánt megjegyzéseimet. Az előszó szükséges ahhoz, hogy visszaemlékezéseim alább közreadott részletei behelyezhetők legyenek az események teljes képébe.

A közérdekű munkaszolgálat valóban a magyar honvédség része volt, a keretet a honvédség tisztjei, altisztjei és tisztesei adták, a század életformája hasonlított egy honvédszázadéhoz. De legalább ennyire vagy még inkább jellemző, hogy ez a szolgálati forma a zsidótörvények alkalmazása volt a hadseregbe. A témával kapcsolatban hadd emlékeztessenek egy vitára, amely az érintett közvélemény, valamint három történész (Stark Tamás, Szabó Péter és Szakály Sándor) között tört ki jó tíz esztendővel ezelőtt, 1992-ben egy általuk írott cikk kapcsán.¹ Mindhármukat máig becsülöm, szándékukat is megértem: az emóciók (a szenvedéseket átéltek) emlékezetében, múltképében lévő túlzásokat, elfogultságokat akarták tudományos objektivitással, a tények erejével kiigazítani. E cikkükben azonban a hűvös távolságtartás mégsem tett jót a valóság-ábrázolásnak. Az a benyomásom, hogy ha – bármily jó szándékkal – kizárólag vagy döntően dokumentumokból, hivatalos iratokból, statisztikai adatokból dolgozik valaki – bármily fontosak, sőt nélkülözhetetlenek ezek a források –, hiányérzet maradhat a munka

¹ *Magyar Nemzet*, 1992. február 20.

után. Hiányzik mögüle az élő ember, a személyes tapasztalat. Tegyük föl Szent István vagy Rákóczi korát tanulmányozva e személyesség nem megoldható, pedig milyen jó lenne mondjuk a Halotti beszéd szerzőjével személyesen is szót váltani, mennyivel többet tudhatnánk meg a korról. Örülünk hát, hogy a közelmúlt tanúi még egy ideig élnek, ne féljünk őket meghallgatni, még ha elfogult szenvedélyeket korbácsolunk is fel. A haszon nagyobb. Hadd említsek példát a szóban forgó cikk kapcsán a tapasztalat előnyéről. A szerzők idéznek egy munkaszolgálatost, aki azt panaszolta, hogy csuklózatták őket. Katonadolog! De nem mindegy, hogy valakiket itthon, szép tavaszi mezőkön csuklózattak – „feküdj, föl, futás, légitámadás, jobbról tankok, békaügetés...” stb., vagy pedig ugyanezt mínusz húszfokos hidegben a Don mellett, rosszul öltözött, testileg-lelkileg meggyötört, leromlott állapotú emberekkel teszik. Az első esetben nevetve végigcsinálják, az utóbbiban egyik-másik ott is maradhat.

A világért se akarom felszítani az akkori vitát, szerény és jó szándékú emlékeztetésem arra szolgál, hogy ebben az előszóban keretet adjak saját visszaemlékezéseimnek. S így mégis néhány utalást kell tennem a három történész említett cikkére. Idéznek egy 1939-es törvényt, amely szerint „akik egészségügyi, politikai, származási ok miatt honvédelmi kötelezettségüknek fegyveres szolgálattal nem tehettek eleget, azok számára létrehozták a honvédelmi munkaszolgálatot”. De miért „nem tehettek eleget”? Éppen mert a zsidótörvényeket alkalmazták a honvédségre. Emberi mivoltunkban megalázva megfosztottak bennünket attól, hogy hazánkat fegyverrel védhessük. Az én szememben ez az alapvető. Ott, ahol elkezdnek különbséget tenni ember és ember, állampolgár és állampolgár között – ott kiszámíthatatlan vagy a történelmi példákat figyelembe véve, éppen kiszámítható folyamatok indulhatnak meg. S 1941-ben már rangjelzést, rangot sem kaphattunk (akinek volt régebről, azt megfosztották tőle). Érettségizett fiú létemre önkéntesi csik helyett lapát járt. Rövidesen – a sárga csillag-rendeletet időben messze megelőzve – sárga karszalagot kellett öltönnünk – a szégyenletes középkori megbélyegzésre emlékeztető „zsidófolto”. Megértem, hogy egy fiatal, más világból származó ember ezt lelkileg talán nem érezheti át, de az én fenti szavaim mégis csak másként hangzanak, mint az az idézett száraz törvénycikk, mely szerint „szolgálati kötelezettségüknek... kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget”. Nem is szólva bővebben arról, hogy 1942 közepe táján leszedték rólunk a katonaruhát is, erre se tartva méltónak. Meggyőződésem, nem csak német kívánságra tették, idézhető igen magas szintű magyar kijelentés erről a rendeletről. Igaz, bánhidai századparancsnokom és néhány tisztos szégyenlette ezt a ruhátlanítást: honvédegyének helyett civilbagázst kellett a továbbiakban vezényelniük!

A három történész ír a doni munkaszolgálatosok sorsáról, mondván, az ottani veszteségekről többnyire légből kapott adatok keringenek. Nem akarok „számháborúba” keveredni e tárgyban, elég tudni, hogy a szerzők szerint is harmincezer muszomból jóval több mint húszezer veszett el. De a statisztika mögött, az „atrocitások hivatalos kivizsgálása” mögött az is ott rejlik, hogy amíg a honvédeket ünnepi beszédekkel megtisztelve, virágokkal indították a frontra, a munkaszolgálatosokra az a rendelet vonatkozott, hogy semmiféle kedvezményben sem részesülhetnek, felváltani őket nem lehet. Kádár Gyula könyvében azt írja, hogy akkor a munkaszolgálatosoknál „csaknem

általános volt az embertelenség, a zsarolás, a megvesztegetés”.² (A korrupcióhoz! Jóindulatát megnyerendő, én is adtam „bónt” egy szabadságra hazautazó keret-tisztesnek – már enyhébb körülmények között, 1944-ben, Proszkurovban –, hogy apám fizessen neki száz pengőt. Pedig akkorra öregemnek már nem volt állása.) Egy doni századnál fordult elő, hogy a keret szobájába rendelt egy muszost, az asztalra állította: „Táncolj, zsidó!” Voltak gazfickók (mint a szerzők is írják: „emberi mivoltukból kivetkőzöttek”), és voltak úriemberek a tiszték, a keret tagjai között. Magam is tudok mindkettőre példát. Hányan ilyenek, mennyien olyanok? Ki tudja. Statisztikát erről aligha lehet készíteni. A kor szellemét azonban a fent idézett jelenet fejezte ki.

A három fiatal történész cikke vihart kavart. Levelek tömege érkezett a Magyar Nemzet szerkesztőségébe, többségük felháborodott, elítélő. Erre számítani lehetett, hiszen a téma érzékeny pontot, nyílt lelki idegvégződéseket érintett. A kéziratokat én kezeltem, a leveleket egy Auschwitzot járt idősebb kolléganő. Az igazat megvallva hosszú rábeszélésembe került, hogy közölje azt a levelet is (a honi munkaszolgálat egy századáról), amely arról szólt, hogy az adott körülmények között emberségesen bántak velük. A kolléganő nem akarta enyhíteni az összképet. A három történész a levelek közlése után, válaszként újabb cikket írt: alapvető álláspontjukat meg nem változtatva, most már árnyaltabban közelítettek a problémához.³ S írásukkal immár teljesen egyetértettem. Számomra ez azt bizonyította, hogy szükséges és hasznos összekapcsolni a személyes visszaemlékezéseket (bármily elfogultak, szükségszerűen egyoldalúak legyenek is) a tudományos kutatás forrásaival, dokumentumaival. A kettő adhat (megközelítően?) teljes képet múltunkról. Végül hadd idézzek egyetlen mondatot e második cikkből, amely a vita valódi ugrópontjára utalt: „Nem a magyar honvédségi munkaszolgálat volt a zsidóság kiirtására szánt eszköz, hanem Auschwitz.” Így igaz.

S most még röviden arról, hogy én az 1940–1944/45 közötti munkaszolgálatos korszakot (a kivételeket is beszámítva) három szakaszra s térségre osztom. A honi munkaszolgálat, amelynek az „elviselhető” jelzöt adnám, erre példa a magam visszaemlékezése Bánhidára. A Don-kanyar, amely a „brutális” jelzöt érdemli ki, végül az 1944 második felében megindult dunántúli halálmenetek szakasza, melynek két jellemzőjét emelném ki: a munkaszolgálatos táborok egy részét feloszlatták, s legénységét (más zsidó csoportokkal együtt) SS- és csendőrlegények nyugat felé hajszolták; másrészt egyes muszos századok együtt maradtak, s több honvéd kiegészítő parancsnokság célzatosan behívott munkaszolgálatra zsidókat, hogy megmentse őket a haláltól.

A második világháborús visszaemlékezés-irodalom meglehetősen nagy. Nem vonom kétségbe, hogy másoknak az alább olvashatóktól eltérő élményei lehettek. Tegyük az enyéimet az övék mellé.

² Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Budapest, 1978. 504. o.

³ Magyar Nemzet, 1992. március 12.

EGY VOLT MUNKASZOLGÁLATOS EMLÉKEZÉSE A HAZAI TÁBORRA
ÉS A SZOVJET HADIFOGSÁGRA

A bánhidai nádas: Egy honi munkaszolgálatos tábor mindennapjai

A legkönnyebb és legkellemesebb munka a szivattyúházi ügyelet volt. A tó egyik oldalán az erőmű nem túlságosan szép látványa, körül víz, mögötte nádas, a harmincas évek végén még szinte érintetlenül: halak, békák, vizimadarak. Aki olyan szerencsés volt, hogy a szivattyúházhoz került (csak néhány öregkatonának jutott ez a kiváltság) szabadabbnak érezhette magát. Arra kellett ügyelnie, hogy működjön a motor. Akkoriban – 1941-től két-három évig – bővítették a bánhidai erőművet, s mert a több turbina több hűtővizet kívánt, meg kellett nagyobbítani a tavat: ide helyezték a II/4-es munkaszolgálatos századot, 1941 végén, néhány hetes komáromi átmenet után engem is.

Visszaemlékezéseimnek ehhez a részéhez érve beszélgettem hajdani bánhidai bajtársakkal, köztük Keresztes Tiborral (aki mint a Közgazdasági és Jogi Kiadó igazgatója ment a nyolcvanas évek elején nyugdíjba), s a múlt idézgetése közben ezt mondta:

– Te, ez értelmes munka volt!

– Értelmes? – csodálkoztam rá. De aztán igazat adtam neki.

Valóban, önmagában mérve. Célja volt, hol igen kemény, hol könnyebb feladatokkal, de tudtuk mit csinálunk, megtanultunk egyet s mást, és szükség volt ránk. Ha az olvasó ma elmegy Tatára, és nem Tata felé halad tovább, hanem lekenyárodik Környe irányába, megtalálja az erőművet és mellette a tavat: máig szolgált. Partján – amelyet mi építettünk, rézsüztünk, pátyolgattunk – hétvégi horgászházak sorakoznak egymás hegyén hátán. Csak az öregek emlékeznek arra, hogy ez a megnagyobbított tó a II/4-es közérdekű munkaszolgálatos század keze nyomát viseli.

Az „értelmes” jelzőért mégis némi magyarázattal tartozom. A rendszert, amely bennünket sárgaszalagos, kiszolgáltatott lapátolókká minősített, természetesen nem tartottuk s nem neveztük „értelmesnek”. Csak ha a bánhidai munkát a politikai körülményektől elvonatkoztatom.

„Értelmes munka” – mondtuk. Ha eltekintünk az akkori világhelyzettől és a magyar valóságtól. Az olvasó – aki a következő oldalakon a háborús évekről, egy zsidó munkásszázad életéről kap képet az én élményeimmel kapcsolatosan – nem fog hallani kínzásokról, szenvedésről, brutalitásról, gyilkosságokról. Pedig azok az esztendők általában bővelkedtek az ilyesmiben. Természetesen beszélni kell arról is, hogy amíg én Bánhidán dolgoztam, mi történt másokkal, mi lett a sorsuk. Ha ezt nem tennénk, az olvasó hamis képet kapna a valóságról. A bánhidai valóság – nem a teljes magyar igazság. Amíg én itt „értelmes munkát” végeztem, a Donnál pusztultak a fiúk.

Végig szerencsém volt (ha így lehet nevezni három háborús évet és az azt követő ugyanannyi hadifogságot). Amikor néhány tízezer zsidó muszost a Donig vittek, nekünk kétszázunknak Bánhidán és sok másnak az itthoni munkatáborokban nem volt veszélyben az életünk. Amikor viszont itthon kezdett romlani a helyzet, én már kint vonultam a magyar és német egységekkel Ukrajnában és Lengyelországban bántódás nélkül.

Komárom helyett kikerülhettem volna 1941-ben vagy 42-ben az ukrain front akkori szörnyeteg világába, de az én kartonomra valaki valahol Komáromot írt. Őrzöm a fényképet: hetyke katona áll a komáromi Öregvár udvarán, félrekapott sapka, egyenruha. Ha valaki azonban tüzetesen megnézi, hiába keresi ennek az érettségizett fiúnak a zubbonyán a karpaszományt. Pedig ezzel az iskolai végzettséggel akkor ez járt volna: bevonuláskor színes alapú ezüst csík, majd gyors előmenetel, hadapródormesterség és zászlósként szerel le két év után az illető. Zsidók azonban 1941-ben már nem viselhettek karpaszományt.

Néhány hétig itt tartózkodtunk. Gyakorlatilag úgy kezeltek mint az újoncokat: alaki kiképzés, jobbra át, balra át, menet indulj! De a fegyverforgatás helyett mindenféle himi-humi munka. Össze-vissza, ami jött, amit igényeltek valahol. Egyszer falazást vállaltam. Soha azelőtt nem

raktam téglát, de negyedmagammal kimehettem egész napra, s ez némi szabadságot jelentett. Úgy jártunk ezzel a munkával egyébként, mint a Vonósnégyes című kabaré tréfa szereplői: mindenki azt hitte, hogy a másik három tud hegedülni. Máskor követ hordtunk egy hegyoldalra – azt hiszem, ez már áltevékenység, a mindenáron való foglalkoztatás esete volt. Ót óra után viszont kimenő a városba. A laktanya kapujánál az ügyeletes őrmester velünk is csak oly mértékben szórakozott, mint másokkal: megnézte, hogy megvan-e a bakancs talpán minden szög, zsebünkben hűszfílléres, ha valami baj esetén telefonálni akartunk, és óvszer, ha netán kuplerájba mennénk. Este a kantinban ital és sütemény, zökkenő nélkül kiszolgáltak, a bérlő – egy hivatásos altiszt felesége – örült minden bevételnek. Nem barátkozott velünk senki, mi sem másokkal. Elkezdődött az elszigetelődés. Esténként összegyűltünk az egyik hálóteremben és a cionista indulót énekeltük. Azelőtt soha nem hallottam.

Komárom rövid átmeneti állomás. Hamarosan Bánhidára vittek bennünket. Megtaláltam – 1988 őszén – a tatabányai Helytörténeti Múzeumban a sorsunkat elindító korabeli iratot, vagyis azt a műszaki tervet, amelynek megvalósítására odavezényeltek bennünket. Íme: „A Magyar Dunántúli Villamossági Rt. bánhidai üzemigazgatóságának. Budapest, 1941. évi augusztus hó 13-án. Van szerencsém a Magyar Dunántúli Villamossági Rt. bánhidai üzemigazgatóságát értesíteni, hogy a bánhidai erőmű fejlesztésével kapcsolatban szükségessé váló bővítési munkálatokhoz a Honvédelmi Miniszter Úr Önagyméltósága a kért katonai munkaerő kirendelését engedélyezte és pedig az alábbi módon és kiméretben: 1.) A munkálatok végrehajtásának megalapozására, majd irányítására és ellenőrzésére kirendeli a II. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj parancsnokát (műszaki tőrsziszt, állandó tartózkodási helye: Komárom. 2.) A munkálatok végrehajtására rendelkezésre bocsátja: a.) a m. kir. Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője révén a II/4. vegyes munkásszázadot. A század állománya 3 tiszt, 10-12 fő keresztény vezetőkeret és kb 200 fő 2 évi sorszolgálatot most teljesítő zsidó munkaszolgálatos.” A továbbiakban műszaki részletek, elhelyezés, utalás a teljesítménynövelő akkordmunkára, majd „Aláírás s.k.” Név nem szerepel, de a fejlécen ott a küldő hivatal megnevezése: „M. kir. Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője.”

Három barakk állt az erőmű közvetlen közelében, a tó és a falu szomszédságában a Környére vezető út mentén. Az „öregkatonák”, a nálunk 1-2 évvel idősebbek, akiket 1940-ben hívtak be, faelemekből már korábban összerakták a barakkokat, felállították a priccseket, minden szükségessé előkészítettek. Nekünk csak a szalmazsákokat kellett jó szögletesre tömni (ezt már a cserkészeknél megtanultam). S elkezdődött a kiképzéssel vegyes munka. Kissé összemosódnak az első idők színei. Örök mosolygós csoportképet és maradtak durva emlékeim. Hideg van, sötét, kint dolgozom a tónál, vagy menetelek a környei országúton: „Jobbról lovasság! Balról harcokocsik!” Ilyenkor lehasalsz.

Vajon destruktív, vagyis a nemzeti érzést, a társadalmi rendet, a haza érdekeit aláásni szándékozó ember voltam én, bármelyik barátom, rokonom, ismerősöm, mint azt a zsidótörvényekre alapuló katonai utasítások tartalmazták? Tegyük föl, hogy ezt mondják nekünk 1939-ben vagy 1941-ben: „Fiúk, vissza kell szerezni az elszakított magyar területeket!” Ugyanúgy fegyvert fogtunk volna, mint bárki más. Kimentünk volna a szovjet frontra is, mint a többi magyar baka, tisztos vagy tiszt. Melyikünk örömkatonaként, a másik félve, keservesen, de az átlag nem lett volna más, mint a többi. A katonáskodás a társadalmi élet része, és az asszimilálódott zsidóság ugyanúgy részt vett volna a második világháborúban, ahogyan az elsőben tette.

Csakhogy ezúttal valami bonyolította a helyzetet. Magyarország Hitler mellé állt, tőle várta az ország gyarapítást. Amikor nálunk az első zsidótörvény megszületett, Németországban és Ausztriában már ott éktelenkedett sok üzletben a felirat: „Zsidó”. Ide az árjárnak nem volt szabad belépniük. Lezajlott a német „kristályéjszaka”, amelyen csaknem valamennyi német zsinagógát felgyújtották. Nyilvánvaló lett, hogy ha Hitler győz, vége az egész európai zsidóságnak. Milyen lelkiállapotban harcoltunk volna ennek a Németországnak a győzelméért?

1941. július 29-én az I. hadtestparancsnokság javaslatot terjesztett elő a Honvédelmi Minisztériumnak: az I. és a IX. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljhoz 1941 októberében kétéves szolgálatra bevonuló zsidókat – közöttük engem – „közismert faji tulajdonságaikra való tekintettel, fegyelmi okokból” ne Budapesten és Esztergom-táborba, hanem a fővárostól távol helyezték el. A felterjesztés megemlítette még a behívottak „lázongó hajlamait”, valamint a „törvényes rendfenntartásra irányuló szabályok kijátszását.” Végül javasolta, hogy a közérdekű

munkaszolgálatos zászlóaljához beosztott keresztény keretet szabályosan ismétlődő időszakonként váltás fel, hogy a zsidók „e becületes embereket ne döntsék romlásba”.

Kutatok magamban. Vajon milyen „közismert faji tulajdonságaim” tettek volna alkalmatlanná a fegyveres szolgálatra magyar hazámért? Mennyivel lettem volna rosszabb katona mint más pesti fiúk, mondjuk keresztény vallású gimnáziumi osztálytársaim? Nem tudom, nem próbálhattuk ki. Egy példát azonban hadd mondjak ellenérvül. Barátom, volt gimnáziumi osztály- és cserkészársam Nemes László – azóta több kitünő regény szerzője – 1940-ben kivándorolt Izraelbe. Ott a háború kitörésekor önként jelentkezett az angol hadseregbe, hogy Hitler ellen harcoljon. Palesztina ekkor még brit kézen volt. Végigküzdötte a sivatagi háborút, majd 1946-ban hazajött. Teltek az évtizedek, „a Rákosi időkben” nem volt éppen előnyös – bár sohasem hallgatta el –, hogy valaki a háború alatt egy „imperialista” ország seregében szolgált. De ez is megváltozott. 1991-ben végre átvehette Nagy-Britannia budapesti nagykövetségétől a hajdan megszolgált katonai kitüntést. Ennyit az ő „faji tulajdonságairól”. Zsidótörvények, hátrányos megkülönböztetés nélkül mindezt itthon is megtehetné.

Ha egészében tekintem a két bányászati évet – 1941 őszétől 1943 őszéig – olyan volt a sorsunk, amilyen egy szigorúan, de nem embertelenül kezelt honvédszázadnál lehetett. Arra a bizonyos „értelmes munkára” szükség volt. A bányászati erőmű látta el Budapestet árammal, nem arra törekedtek tehát, hogy tönkretessenek bennünket. Az volt a cél, hogy a bővítés készüljön el időre. Ez az erőmű érdeke, tisztjeinké is, akik – lehet – kaptak külön juttatást a teljesítményért az igazgatóságtól. Nekünk is kijárt a kalóriapótlék. Nem emberi roncsokra volt tehát szükség, hanem a két kezünkre. S ez a józan belátás érvényesült gyakorlatilag a bányászati tábor feloszlásáig, 1944 végéig, a dunántúli halálméret megindulásáig.

Odaérkezésünkkor a tó déli fele eredeti szépségében ringott: nádas, vízi madarak, békák, csík, kövér halak. Érintetlen természet. Csakhogy jött a parancsolat: a tavat meg kell nagyobbítani, a nádaszt kiirtani, a beton mólót meghosszabbítani, hogy az erőmű hűtővíze nagyobb utat tehessen meg. A feladat: szádfallal elválasztani a tótól a nádaszt, kiszivattyúzni innen a vizet, a nádaszt kiirtani, az iszapot kiemelni, majd a fal eltüntetésével ezt a részt is elárasztani, a tavat ennyivel kibővíteni.

Megérkezve a századdal – tehát a huszas születésű, katonaköteles, velem együtt behívott bajtársaimmal – 1941 vége felé kemény időknek néztünk elébe. A munka napi 12 óra hosszattartott, 8 óra egyhuzamban, majd a bevonulás, pihenés, utána még 4. Eközben – mert katonáskodni is kellett – folyt az alaki kiképzés. Menetelés, hátraarc és a többi figura a Környére vezető országúton. Itt kellett tovább tanulgatni az egyszerre-lépést, a megállást és az indulást, a feküdjöt és a kúszást. Minden bizonnyal ugyanezt gyakorolták másutt a fegyveres szolgálatra behívott újoncok is.

Kétféle munkában vettem részt ezen a télen, olyasmit tanultam meg, amit azelőtt nem tudtam: kaszálni és betonvasat hajlítani. Igen, kaszálni – télen. Volt közöttünk olyan falusi fiú – a közeli községekből és a Felvidékről –, akinek ez nem volt újdonság. Én ekkor fogtam először kaszanyelet, de hát vita nincs. Egy munkaszolgálatos egyébként is értsen mindenhez, sosem lehet tudni, mikor mi a jó. A szádfallal elválasztott rész, a nádas vize befagyott. Rámentünk a jégre és vágtuk a nádaszt, hogy ha kitavasodik ásóval kitermelhessük, mélyíthessük a medret. Megtanultam. Nem értem volna utol ugyan annak a dalnak a hősét, aki ezt mondta: „Vagyok olyan legény, mint te, vágok olyan rendet, mint te!” De azért haladtunk. A jég hol vastag, hol vékonyabb. Olykor beszakadt a lábunk alatt. Aki így járt, bemehetett a barakkba kapcát váltani. A betonvasat egy hideg hodályban hajlítottuk. Középen fűrészpóros kályha igyekezett legalább egy-két méternyire felmelegíteni a levegőt. Testi-lelki jóbarátommá lett Szmuk Sándorral együtt dolgoztunk e minőségben. Ő maga kész energetikus mérnök volt már akkor, s legalább megtanulta, hogyan kell az erőművet szolgáló betoncölöpöket, pallókat, a pilótákat és padlókat készíteni. A betont a másik csoport öntötte. Készültünk a tavaszra.

Amint kitavaszkodott, nekiestünk a learatott nádasnak. Szivattyúink szorgalmasan szippantották a vizet, s végül maradt a tocsogó mocsár, helyenként éles, tühegyes nádcsomokkal és a gyökerekkel kétségbeesetten a talajba kapaszkodó torzsákkal. Az emlékül maradt korabeli fényképeken is látszik, nehéz munka volt. Keskenyvágyányú iparvasúti síneket raktunk le a magas parton, töltéseken, fönt gördültek a csillék, mi lent lapáttal kiemeltünk egy-egy több kilós, nedves sár- és gyökéradagot, feldobtuk a csillébe. Ha megtelt eltolták, ahol lehetett motoros csőről húzta.

Hosszúnyelű kaparókkal kotortuk a csilléből a sarat, a kitermelt anyaggal feltöltöttük a rézsüt. Így készült az öreg tó máig álló új partja. Megadták a napi csillenormát, s vajon rossz néven vehető-e tőlünk, hogy ott csaltunk, ahol tudtunk? Akkor vettünk ki nem hivatalos pihenőt, amikor nem figyelték oda. Legalábbis enyhítettünk az iramon. Veszélyhelyzet elmúltával szájról-szájra járt a jelszó: „Hosszú Samu!” Ha meghallotta egy tisztas, nem tudhatta mi ez, csak a műveltebb elemek értették a német szójátékot: „langsam”. Lassan.

Ha hagytuk volna, talán egy nyár alatt újra ott ring előttünk a nádas. Ugyanezt mondta a munkavezetőség kissé bürokratikus nyelven fogalmazott jelentése, a tatabányai Helytörténeti Múzeumból 1988-ban kiasott dokumentum: „A tavasz beálltával a télen learatott nád újból előretört, és a munkálatok területén először is a kilátást akadályozta, különösen a kitzési munkálatoknál, másodszer pedig a nádterület kitermelésénél jelentős térfogatot vett volna fel a kiszállított csillékben. Ezért a nádat levágtuk, június hó 11-ig 62 100 m² területen. Ezen zöld és erősen leveles nádat kiszáradása után felperzseltük. A kitermelődő terület egy részén, a kerülő árok oldalán kb 6 500 m² területen még nem sikerült ezt a nádat levágnunk, mivel az ott dolgozó legénység 1 m-re az iszapba süllyedt, és ezen területen való mozgás a teljes víztelenítésig egyelőre lehetetlen.”

Őszintén szólva elmosódott a kép, de a tatabányai dokumentumok arra is emlékeztetnek, hogy eközben voltak másfajta – nem a főtörzsörmeister vagy a szakaszvezető úr szórakozásaiból fakadó – izgalmas éjszakáink: „A kerülő árok és munkahelyünk közötti töltést a tavaszi olvadás és esők állandóan veszélyeztették, tekintve, hogy a volt Által-ér zsilipjeit teljesen lezártuk, és minden vizet a kerülő ároknak kellett levezetnie. A kerülő árok 6 m³ mp-kénti vízmennyiséget nem igen tudott levezetni, és ezért a tópart túlsó végén, közvetlenül a szádfalazás mögött a kerülő árok töltését kénytelenek voltunk áttörni, hogy megakadályozzuk a víznek a munkahelyünkre való betörését, mely ugyan két ízben megtörtént, és ezen betörési helyeket szádfallal voltunk kénytelenek megerősíteni. Számos esetben kellett a munkásszárad legénységének éjjel a kerülő árok töltéséhez kivonulni, hogy a vízáttörést megakadályozza. Helyzetünket súlyosbította az a körülmény, hogy a felső zsilip felett elterülő völgyön keresztül futó Által ér balpartja egészen alacsony volt és a felülről érkező víz kb 500 méteres szakaszon a völgyön keresztül a munkahelyünkre zúdult. Ezért az ottani földtulajdonos bejegyzésével a munkásszárad földgátakat húzott, hogy megakadályozza az Által-ér vízének e völgybe való bejutását. Ezen árvízmentési munkálatokra az Által-ér partján összesen 1179 munkanapot fordítottunk” – hangzott a jelentés.

A tavi munkához utász kiképzést kaptunk, másként nem tudtuk volna teljesíteni a feladatot. Megtanultuk miként kell pontonhidat vagy keskeny gyors rohamhidat építeni, ladikozni, cölöpöt verni. Manapság, amikor a hadsereg gépekkel építi a hidakat, talán csak a hadtörténetészek emlékeznek arra a hajtasra, keserves bajlódásra, amely az utászok osztályrésze volt. Nem szólva – ezzel Bánhidán természetesen nem találkoztunk – a pergőtűzről, amellyel az ellenség a folyókon hidat verő egységeket lövi. Az ilyen gyakorlat azonban békésebb körülmények között is alkalmat nyújt a legénység megtáncoltatására. Amíg megtanultam, hogyan kell csákyázni, vagyis előre mozgatni a pontont, az éles vasperemtől combom véraláfutásokkal lett teli. A hidépítéshez szükséges gerendákat és pallókat futva kellett vinni, mert minél gyorsabban készül el a híd háború esetén, annál kevesebb az áldozat, és annál előbb kelhetnek át a csapatok. Később olvastam valahol, hogy inkább egy vödör izzadság a gyakorló téren, mint egy csöpp vér a harctéren. De vajon bennünket éppen egy vödörnyi izzadság erejéig futtattak vagy hosszabb ideig? Nem tudom.

Az utásztudományra valóban nagy szükség volt a munkához. A pontonokon a tófenékből kiemelt iszapot is szállítottuk és ebből lapátoltunk ki a partra. Két ilyen ponton gerendákkal összekapcsolva, pallókkal kirakva egy hidtagot alkott. Az erőmű salakterén másfajta munka folyt: ott bent keresztény munkás és zsidó munkaszolgálatos egyaránt osztozott a pocsék feladaton: a salaktér fölötti rácson, amíg egy-egy rövid munkaszakasz tartott – a nagy forráságban megsült a krumpli.

Úgy 1943-ra belejöttünk a munkába, és a nyári hónapokban a tavon egy szál fürdőgatyában dolgoztunk. Szerettem a ladikozást, ezt az ismeretemet később a Dunán és a Balatonon kamatoztathattam, amíg voltak olyan csónakok, amelyeket a hátsó peremen ülve egy evezővel hajt és kormányoz az ember. Ez az az idő – 1942 közepétől 1943 őszéig – amikor a kilengéseket tiltó Nagybaczoni Nagy Vilmos a honvédelmi miniszter, az olaszok kiugranak a háborúból, s túl

vagyunk a sztálingrádi csatán, Horthy Mikós kormányzó és Kállay Miklós miniszterelnök tapogatózik az angolszászoknál. Egy alkalommal két magasrangú tiszt látogatta meg a barakk-táborot. Suttogva terjedt a hír: a minisztériumból jöttek ellenőrizni, jól bánnak-e velünk. Valószínűleg elégedetten mentek el, mert Bánhidán nem voltak nagyobb bajok. Az erőmű nevében Péchy Pál másodigazgató nyilvános elismerő ünnepséget is rendezett, amelyen természetesen tisztjeink és a munkavezetők kaptak dicséretet, de mi is érthettünk a szóból.

Így történhetett, hogy amikor T. szakaszvezető ácskapoccsal megfenyegette, majdnem leütötte Keresztes Tibort, ő – ellentétben a legtöbb beijedt, száját kinyitni sem merő fiúval – kihallgatásra ment panaszával, ami a szolgálati szabályzat értelmében elvileg mindannyiunk jogában állt. És a szakaszvezető háromheti elzárást kapott. Nem sok példa volt akkoriban az ilyesmire, de előfordult. Sajnos, a németek bevonulása után sok tiszt, altiszt és tisztes – akit hasonló vagy ennél súlyosabb kilengésekért felfüggesztettek vagy megbüntettek – kiszabadult. Visszamentek a munkásszázadhoz és fizettek.

Parancsnokunk, Papp Károly főhadnagy emlékezetemben halványan él. Magas, sovány fiatal férfi, két gyermek apja. Amíg én ott voltam – tudtommal – senkinek sem ártott, valószínűleg az volt a fő célja, hogy biztosítsa magának a kényelmes hátszágai életet, az erőműtől járó juttatást vagy más előnyöket, amelyek ilyen nagy munka parancsnoklásával jártak. Egy apróság: időnként helyettesével, a zászlóssal kijöttek a munkahelyre szemlélni, ellenőrizni, teljes felszereléssel, derékszíjjal, pisztolytáskával. Ez utóbbiban tartotta a tízórait. Helyettese előbb karpaszományos őrmester majd zászlós. Amíg az alacsonyabb rangot viselte, hivatalosan Szabó főtörzsrőmester alárendeltje volt (tehát olyan altiszté, akiből az akkori rendszer szerint soha nem lehetett tiszt). Ezt az átmeneti állapotot az „Apinak”, hol pedig „Vaddisznónak” becézett főtörzs igyekezett éreztetni vele. Ki-kitört belőle az értelmiség ellenesség, ebben a lefojtott, szigorúan szabályozott viszonyban is. A karpaszományos őrmester azonban gyorsan előlépett, tiszt lett, és csendesen, hangsúlyokban, szabályos parancsokban visszaadta a kölcsönt. Apró elégtételként figyeltük ezt a kötélhúzást, számunkra nem volt nagy jelentősége, legfeljebb olykor el lehetett érni valamit a zászlósnál a főtörzssel szemben. Szabó 1943-ban alhadnagy lett, ez volt a legmagasabb altiszt-i rang a hadseregben.

Mint említettem, a munka mellett bizonyos fajta katonáskodás is osztályrészünkül jutott. A század úgy élt, mintha igazi lenne. Kivéve a fegyvereket, s kevesebb eltávozást kaptunk, mint a honvédek. Reggelenként a főhadnagy úr kihallgatást tartott, felsorakozott a szolgálat, az ügyeletes altiszt, illetve aki átadta s aki átvette a szolgálatot, ilyenkor lehetett eltávozást és szabadságot kérni, panaszt tenni. A főhadnagy úr megállt az első ember előtt, mögötte Bonzó (Vasadi Pál) a muszos írnok. Tisztelgett, fogadta a jelentést, letisztelgett, tovább lépett.

Munkára zárt egységben vonultunk, egy-kettő, egy-kettő, olykor végig a falon, ilyenkor felhangzott a parancs: „Nóta az élen!” Kétségtelen, nótára jobban megy a menetelés: „Ugye fiúk, szép élet a katonáélet...” daloltuk, meg „Megtöltötte a főhadnagy úr, így talán a munkásszázad mégis rendet tanul...” Olykor, ha jól emlékszem, ordenáré szövegeket is énekeltettek velünk, feltehetően a bánhidaiak megbotránkoztatására, hogy azt mondja: „A tatai kuplerájban szól a zongora...” Azért a tataiban, mert ez a város volt a szomszédban.

A katonadalok egyik jellegzetessége volt egyébként, hogy a szolgálati helyet és a parancsnok rangját behelyettesítették a szövegbe. Messziről tehát nem különböztünk valamilyen igazi katonai egységtől. Eleinte. De 1942-ben egy szép napon a század eltávozást kapott. Ez egyszer a hír nem szerzett örömet. Civil ruháért engedtek haza, a mundért leszedték rólunk. Eddig katonaruhában jártunk és dolgoztunk, de hogy az Istenért össze ne tévesszenek a rendes, becsületes jó magyar katonákkal, egyenruhánkon sárga karszalag viritott, a középkori sárga folt megalázó utóda, mely lábbal tapossa az emberi méltóságot, és nem ránk, hanem az akkori honvédségre hozott szégyent.

Megelőztük az 1944-es sárgacsillag-rendeletet. Így lehetett csak eltávozáskor hazajönni Pestre, s kötelező lett volna otthon is ekként járni. Hát a pályaudvarig, ahol katonai kirendeltség működött és ellenőrizték papírjainkat, még viseltem. Aztán fűtyültem sárga karszalaggal végigmenni a Baross utcán. Egyébként is, ha a vonat megállt Kelenföld előtt (gyakran utaztam egy-egy marhavagon peronján, attól függően, milyen szerelvény indult hamarabb Bánhidáról), szépen leugrottam, lefutottam a töltésen az első villamosmegállóig. Nem volt az a baka – zsidó vagy

keresztény –, aki ne kerülte volna el szívesen a bakafántoskodó pályaudvari ellenőrzést, tábori csendőröket.

Ha ma valakinek azt mondom, hogy levethettük a mundért, nyilván megkérdezi: miért nem örültünk? Amióta világ a világ, az örömkatonákon és a hivatásosokon kívül mindenki boldog, ha lerakhatja az egyenruhát. Csakhogy ez más volt. Nem leszerelés a szó hagyományos értelmében, hanem átszerelés, a megalázásnak, a különbségtevésnek a következő fokozata. Gyakorlatilag 1942-ben hozták végleg tető alá azokat a törvényeket, amelyek 1944-45-ig a korlátlan német és nyilas uralom végéig voltak érvényben. Ennek lecsapódása átöltöztetésünk civilbe. Így folytattuk a munkát.

Lett azonban Bánhidán egy érdekes mellékszöveg a ruhacserének: egy tisztés különös színeváltozása. Egri szakaszvezető vidékről került a hadseregbe, birkapásztor vagy valami ilyesmi volt. Nagydarab, meglehetősen bárdolatlan fiatal férfi, lapátenyerei máig is előttem vannak, amint menetelés közben testével párhuzamosan előre-hátra mozgatja. Bezupált, Jutason kiképezték, aztán hozzánk került, nyilván igen csekély szellemi felkészültsége miatt. Mondták, a munkásszázadokhoz olyan tiszteket, altiszteket, tiszteseket küldtek, akiktől másutt keveset várhattak. Ez az ember meglehetősen durva és igen műveletlen volt. Önök helyett így mondta: Önökök. Egy bajtársamat, Félix Lászlót egyszer pofon is ütötte. Mégis, ő az a keretlegény, akire ma is megbecsüléssel gondolok. Érdekes lélektani jelenségnek voltunk tanuja az ő esetében. Arra oktatták Jutason, hogy a baka olyan mint a gép, a katonai erények legfontosabbika a parancs maradéktalan és gondolkodás nélküli teljesítése, az előljáró tisztelete. S ekként „nevelt” ő is bennünket. De amint civilbe öltözött a század, Egri szakaszvezetőt mintha kicserélték volna. Kiderült, hogy nem érdekelte, milyen vallásúak vagyunk, addig katonáknak tekintett bennünket, akiket be kell törni. De civilekkel mit kezdjen? S tudat alatt talán ez mozdult meg benne: ilyen megaláztatokat? E szedett-vedett, össze-visszaöltözött társasággal mit csináljon? Az egyenruha lehúzását méltatlannak tartotta, e fordulat felszabadította egészségesebb énjét, aminek általában nincs sok köze az iskolai műveltséghez. Ettől kezdve nem jutasi kiképzőnk, hanem egyfajta barátunk lett. Szabó főőrzs ezután is kivonultatott bennünket a környei útra esti menetyakorlatokra, de Egri, ha történetesen rábízták a vezényletet, feszes vigyázásban átvette a parancsot, sorakoztatott és valóban kivonultatott bennünket a megjelölt helyre. Amint azonban a Környe felé vezető úton a dombok mögé értünk, megállította és leültette a századot. „Pihenjete!” Időnként vezényszavakat ordított, hadd hallatszson el a barakkokig. Amint letelt az idő, visszavonultatunk. „Nóta az élen, a mindenségit!”

Egri átváltozása nem állt meg a bánásmódnál. Ekkortájt már meg mertük neki mondani, hogy az Ön többes száma az Önök, mi több, arra ösztönöztük, hogy vizsgáljon le néhány további iskolai osztályból. Így is tett. Vasárnap délutánoként egy-egy muszos foglalkozott vele, előkészítette magyar nyelvvizsgára, a megpofozott Félix pedig számtanra. A háború után Félix László volt munkaszolgálatos a belügy szolgálatába lépett. Segédrendőrként kezdte, végighaladt a létrán, majd a jogon ledoktorált. Már mint tűzoltó főhadnagy meglátogatott egy laktanyát. Ki jelentkezett le nála a bejáratnál? Egri őrmester. Laci megismerte, ő nem. Szó szót követett, felelevenítették a múltat, majd Egri azt kérte a főhadnagy elvtárstól, segítse hozzá, hogy gépkocsivezetői tanfolyamot végezhesen. Félix László főhadnagy a következő tette: megérdeklődte a személyzeti osztályon, hogy Egri bevallotta-e, hogy keretlegény volt. Mikor bebizonyosodott, hogy mindent őszintén elmondott Bánhidáról, segített neki.

A magyar királyi közérdekű munkaszolgálat országos felügyelője 114597 számú rendelete értelmében a II/4-es munkásszázadhoz három tisztet és 10-12 fő keresztény vezető keretbe osztottak be. Papp Károly főhadnagyról – mint említettem – nincs semmilyen rossz emlékem. De hát én 1943 őszén elmentem Bánhidáról, és a keret igazi arcát 1944-ben mutatta meg, ekkor dőlt el kiben van emberség és kiben nincs. Ki nem adta fel emberségét, vagy kiből tört fel az embertelenség vagy éppen az állat. A főhadnagy (legalábbis az elbeszélések mintha erre utalnának) az elbujók közé tartozott. De ez nem büntetendő. Azoktól a volt bajtársaimtól, akik végig Bánhidán voltak, kétféle véleményt hallottam Papp Károlyról: az egyik elitélő, a másik felmentő. Amit a főhadnagy szemére hánytak, azt Vasadi Pál (a főhadnagy melletti írnok) így mondta el: „Eljött 1944. március 19-e, s gyorsan megváltozott minden. A keret gonoszabb tagjainak megnőtt a hangja. Szerencsére, hogy Teszár még nem volt ott, és Pál örvezető már

régebben öngyilkos lett. De a légkör megváltozott, megfagyott. Egyik nap – 1944 nyarán – egy vasárnap reggel megjelentek a csendőrök és kiharcolták bennünket mindenestül, katonaládástul a barakk elé. Megkezdődött a hipis. A keret rendesebb tagjai eltűntek, a csendőrök minden kiharcolták: órákat, jegygyűrűket, értéktárgyakat elvettek, a fényképeket és az iratokat eltépték. Egyikük kettétépte az én esküvői képeket is: „Erre magának úgysem lesz szüksége!” Szörnyű érzés volt. Mikor a csendőrök elmentek, egyszerre megjelent a főhadnagy úr, s úgy tett, mint aki nem tud semmiről. Attól kezdve nem volt már közöttünk a régi viszony. Véleményem szerint neki ezt valahogy jelezni kellett volna, és főleg ott lenni, már a jelenléte is visszatartó erő lett volna. De volt ennek a hipisnek másik oldala is. Másnap megkeresett Alföldi őrmester – akivel voltaképpen semmiféle viszonyban nem voltam –, hozta összeragasztva a széttépt esküvői képeket. Jólesett. Api (az alhadnagy) is engedett ezután a negyvennyolcból, kissé emberibb lett. Papp viszont elvesztette megbecsülésünket, ahogy utólag kiderült, az egyik fiú elkobzott könyve hozzá került. Hogyan? Ezért jelentették fel a fiúk háború után. Én nem tudtam, de nem is akartam megvédeni”. – fejezi be Vasadi. Papp főhadnagyot egyébként a háború után elsőfokon egy évi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, fellebbezés után azonban felmentették. Azt hiszem ez utóbbi az igazságos.

A háború után az alhadnagy is népbíróság elé került, de – ezt 1947-ben hallottam, amikor a hadifogságból hazajöttem és a tárgyalások régen lezajlottak – nemcsak felmentették, hanem a fiúk, akik tanuként szerepeltek, még szekeret és lovat is vettek neki. Vasadi Pál beszélt el (1991-ben amikor ezeket az emlékeket idéztük), hogy főtörzsőrmesterünk 1944 nyarán tett feléje egy barátságos gesztust. Pali ekkor nősült, de a muszosok keretkíséret nélkül ekkor már nem távozhattak el a táborból. Api vállalta a kíséretet, náluk is aludt. Vagyis, segített.

Volt a keretben olyan, aki nemcsak bejárta esténként a barakkba sakkozni, hanem 1944-ben is megőrizte együttérzését. Felkísért néhány fiút (aki ezt meg tudta oldani) egy pesti védett házba, s otthagya őket. Voltak Alföldi-féle őrmesterek, de T. őrmesterek is. Ez utóbbi nevét azért nem írom ki, mert a népbíróság életfogytiglanra ítélte, büntetését vagy letöltötte, vagy másként szabadult, legszörnyűbb dolgairól csak hallomásból tudok. T. őrmestert 1944-ben egy időre kiküldték a frontra, s amikor visszajött, azzal dicsekedett, hogy a kinti századnál a fiúk leveisébe valamiféle mérget öntött, és harmincan meghaltak. Igaz volt, vagy csak „dicsekedett” a korszellemnek megfelelően? Mindenesetre ő volt az, aki még korábban egy nagyon hideg télen, kesztyű nélkül kivezényelt bennünket a barakk elé, előre nyújtotta a kezünket, más alkalommal vízmerőlapáttal ütött arcul egy munkaszolgálatost. Akadt viszont olyan tiszt, aki végig csendes, emberséges volt, 1944 vége felé azonban megvadult.

A hivatalos rendelet tehát úgy szólt, hogy a keret körülbelül kétszáz munkaszolgálatosra felügyel. Már említettem, hogy Komáromban a többiekkel együtt énekeltem a cionista indulót, anélkül, hogy cionista lettem volna, vagy bármilyen más vágyat éreztem volna a kivándorlásra. Hát valahogy így állt össze ez a kétszáz – a legkülönbözőbb gondolkodású, társadalmi helyzetű, érzelmű, műveltségű fiatal ember. Valójában nem sok közülünk volt – bocsánat – lett volna egymáshoz, ha a kor össze nem présel bennünket és nem nyom ránk azonos pecsétet. Ha ettől eltekintek – elméletileg –, azt hiszem, több közös lett volna bennem társadalmilag mondjuk a főhadnaggal, mint a máramarosiakkal. Dehát erre az összevetésre nem került sor az akkor tőlem ég-föld távolságra levő katonatiszttel.

Tudják Önök, mi az a „csobi”? Valószínűleg nem. A velünk szolgáló, főleg máramarosi, szigorúan vallásos fiúk kapták ezt a nevet. Reggel és este imaszíjjal homlokukon, karjukon imádkoztak, szokás szerint gyorsan, félhangosan mormolva a hosszú szöveget. A „csobi” név azért ragadt rájuk, mert a vallás előírása szerint csak folyóvízben szabad mosakodni, és ők jobb híján egymásnak öntötték a lavór fölött a pohárból csajkából a vizet. Csobogtak. Kárpátaljáról jöttek, volt közöttük sírásó fia, kereskedő sarj, favágó, még hivatásos csempész is. A békeidőben Románia és Csehszlovákia között rendszeres áruforgalom bonyolódott az erdőn át: olcsó román élelmiszer ment, jó csehszlovák iparcikk jött.

A favágó fiú egyébként – alacsony, izmos – arca, mintha keményfából faragták volna – maga is az elöitéletek élő cáfolata. Valódi erdei lény. Egyszer Bánhidán bemutatót is tartott, megmutatta hogyan dolgoznak ott fenn a Kárpátokban. A keret tagjai tisztelettel nézték, hiszen bennük is élt az a hiedelem (kisebb-nagyobb mértékben bennünk is), hogy a zsidó vékonydongájú, görbe orrú és

gazdag. Nos, szereztek hosszú nyelű baltát, ékeket és egy szálfát, s elkezdődött az előadás, mai kifejezéssel élve a favágó-show. A kárpátaljai fiú úgy hasította hatalmas baltacsapásokkal a nagy átmérőjű gömbfát, mint hajdan Tell Vilmos emberei a svájci hegyekben. Büszkék voltunk: ilyen is van! Most, visszaemlékezve a jelenetre, nem csak érzem, tudom is, hogy ezt a büszkeséget a beléknéplántalt kisebbségi érzés szülte: „Bizonyítani, bizonyítani!”

Arról a tájról származott Szmuk Sándor (románul később így kellett címezniem Bukarestbe a neki szánt leveleimet: Alexandru Szmuk). A máramarosiak közül való értelmiségi volt: végzett mérnök, apja a két világháború között a román parlamentben valamelyik polgári párt képviselője, ő az illegális kommunista párt tagja. Mint ilyen, le is bukott, tárgyalást tartottak ügyében, de a magyar hatóságok úgy gondolták, a fronton ügyis elpusztul, s a mi századunkba osztották be. Nem pusztult el.

Bánhidán a barakkban folytatta a munkásmozgalmi propagandát ő és Keresztes Tibor. Szemináriumot tartottak, óvatosan, de egyértelműen társadalmi problémákról. Beszélgettünk, és valami kis szellemi élet is kialakult e mag körül. Magam is csatlakoztam hozzájuk, tettem amit tudtam: előadást tartottam a művészeti izmusokról. Még otthon olvastam erről néhány könyvet, s tudtam néhány fiúnak valamit mondani olyasmiről, amivel soha életükben nem foglalkoztak. De a munkásmozgalmi szemléletről, az osztályellentétekről, sőt az osztálygyüleletről a szemináriumon kívül kaptam az igazi oktatást.

A barakkban töltött első esték egyikén a takarodó vezényszó elhangzása után sok fiú – elsősorban a városiak – elővették a pizsamát. A már ismert T. szakaszvezető (a tisztetek elkülönített részén, de velünk egy barakkban aludtak) magából kikelve ordította: azonnal levenni, aludni is abban az ingben, gatyában kell, amelyet nappal hordunk, fehérneműváltás egyszer egy héten! Riadtan hallgattuk, másnap azonban panaszra mentünk a főhadnagyhoz, aki engedélyezte a pizsamaviselést. Hadd jegyezzem meg, hogy a fiúk közül is többen nappali gatyában aludtak, de nem ez volt a lényeg, hanem a dühkitörés igazi oka. Az őrmester ordítózását egyszerű kitolásnak tulajdonítottuk, Szmuk azonban mélyebb magyarázattal szolgált: ami a szakaszvezetőből kitört, az nem antiszemitizmus, hanem osztálygyűlölet, a jómódúakkal, a másként élőkkel szemben. „Libamájfaló ürügyerek!” – süvöltötte felénk.

Itt kezdtem érzékelni valami nagy különbséget: amíg a zsidók túlnyomó többsége ilyenkor megijedt, és az örök antiszemitizmus tombolását látta a hasonló kirohanásokban, a politikailag képzetesebb fiúk higgadtan keresni kezdték a jelenség valódi okát. És ez nyugalmat, bizonyos fölnyit kölcsönzött nekik. A pizsama-diagnózis azt hiszem nem volt rossz. Miután 1945 előtt Y őrmester X ezredessel szembeni esetleges utálatát még álmában sem nyilváníthatta, velünk szemben ez a gyűlölet kockázatmentesen kifejezésre juthatott. Megfelelő céltáblát nyújtottunk. Nálunk Bánhidán akkoriban csak egy-egy pizsama-ügy vagy éjjeli riadó formájában tört ki az ilyesmi, kint a Donnál vagy 1944 és 1945 fordulója körül véres tombolással. Nem állítom, hogy egy-egy keretlegény csak vagy főleg osztálygyűlöletből kegyetlenkedett, de valószínű, hogy ez is szerepet játszott.

Külön típust képviseltek a bajtársak között a vidéki muszosok, akik a környező falvakból, illetve a frissen visszatért Csallóközből és Kárpátaljáról kerültek ide. Nézem az akkori fényképeket. Parasztarcok, legalábbis nekem annak tűnnek. Fel-felvillan a múltból egyik-másik: nagydarab, hentes valamelyik községből. Legalább úgy ért a lóhoz, szekérhez, mint a faluról származó tisztetek, s ennek majd kint a fronton hasznát is veszi. Amikor századunk vonult vissza (ha jól emlékszem, két szekér, vagyis „fogatolt vonat” tartozott a felszerelésünkhöz), ők ültek a bakon. A keret ezeket a paraszt-zsidókat többre tartotta, mint a városiakat. (Egyébként ilyen értelmiségellenességet a felszabadulás után a néphadsereg is megőrzött, magam voltam ennek tanúja 1951-ben és 53-ban, egy tartalékos tisztí tanfolyam résztvevőjeként). Minél közelebb volt valaki a földhöz és a szerszámokhoz, annál nagyobb volt a becsülete, s olyan körülmények között, mint amilyenek Bánhidán és a fronton uralkodtak, az ilyen emberek valóban jobban is megállták a helyüket.

Három barakkból, valamint latrinából és egy kútból állt a tábor. Az első barakkban az iroda, a raktár, a konyha, a cipész- és szabóműhely és futó kezelésekre az egészségügyi szoba. A másik kettőben aludtunk szalmazsákon, emeletes priccseken. Esténként vacsora és a takarodó között – amikor az ügyeletes tisztnek is jobb dolga volt, mint bennünket piszkálni – eljött a beszélgetés ideje. A priccsen vagy a ládákön ülve folyt a szó. Közben a jó üzleti érzékkel megáldott vagy a

haszonra ráutalt fiúk tálcán édességet, csomagolt csokoládét hordtak körbe. Ez is jelezte a századon belüli rétegződést: néhányan árultak, jónéhányan vásároltak, és akadt, akinek nem futotta erre. A koszt jó volt, talán a reggeli (híg kávé, kenyér, darab marmeládé) kevés a kemény munkaindításhoz, de az ebéd és vacsora elég. Úgy tudom, nem loptak el nyersanyagot, jó leveseket főztek, egyszerre sok húst raktak a kondérba, kitünő volt a gulyás, a babfőzelék és valamilyen okból a mákostoszta. A ládán, jó időben a fűvön ülve fogyasztottuk el csajkából. Így étkeztem már korábban is, fiúkorom legszebb napjaiban, a cserkész táborokban. Csak az édesség hiányzott ebből a menüből, ezt pótolták az esti árusok.

Egy év után az egészségügyi osztályra kerültem szanitécnek, továbbra is dolgoznom kellett, de vöröskeresztes karszalagot viseltem, szükség esetén a munkahelyen nyújtottam elsősegélyt vagy bekísértem a sérültet a barkkba. A legtöbb baj az ásovágásokból eredt. Csúnya sérüléseket kezeltünk, az izapos-véres sebet mindenekelőtt langyos szappanos vízbe áztattuk, ez megtisztította és fertőtlenítette. Aki súlyosabban megbetegedett, azt a falusi doktor kórházba vitette. Én magam sokmindent megtanultam a bányászati egészségügyi szobán: ez a karszalag végigkísért 1947-ig, hazatérésemig. Nem tudtam szabadulni tőle, de sok hasznát is láttam. Valószínűleg ez mentette meg az életemet.

Gyakran volt nagytakarítás a barakkban. A hadseregben és másutt, ahol sokan laknak együtt, megőrizték az arany szabályt: egy-két hetenként mindent meg kell mozdítani. Ki a szalmaszálakkal az udvarra! Kirázni a lepedőt és a pokrócot és gyakran söpörni, szalmát cserélni. A most megtalált, korabeli hivatalos jelentés szerint tíznaponként 10-15 mázsa szalmát vételeztünk, ilyen időközökben cseréltünk, tömtünk. Ezzel is foglalkoztatni lehet a legénységet, amelynek nem tesz jót a pangás, a tétlenség. Egyébként helyesen követelték meg a tisztaságot, nálunk soha nem tört ki betegség, járvány, tetvesség.

Az olvasó nyilván folyamatosan csodálkozik, mennyi viszonylagos jót írok Bányhidáról. Lehet, hogy ha valaki más róná ezeket a visszaemlékező sorokat, keserűbb hangot ütne meg, talán több harag pezsegne tintájában. Bár, lényegében nem állíthatna mást. Vérmérséklet dolga. Mindenkinél megvan a maga Bányhidája, de az alaptények azonosak. Az itthoni munkásszázadoknak általában jobb dolga volt, mint a doniaknak. Magam is tanúsítottam a fentiekben, főképpen 1942 derekától 1943 őszéig, sőt, mint bajtársaim később elmondták, Bányhidán még tovább is. Én egyébként nem a bányászati munkaszolgálatos tábor történetét írom, hanem saját élményeim és ezzel kapcsolatos gondolataimat.

Lantos Zoltán volt bányászati munkaszolgálatos bajtársam mondta el 1991-ben Torontóban a következőket. Úgy 1944 vége felé feleségének élete Pesten veszélyben forgott (a nyilas hatalomátvétel és Budapest szovjet bekerítése közötti időre eshetett ez). Lehozatta a fiatalasszonyt Bányhidára. A tábor új parancsnoka, egy tartalékos főhadnagy megengedte, hogy ott rejtse el. Darab ideig ment is ez, de egy – Lantos szavaival – nyilas őrmester tiltakozott a bújtatás ellen. A feleség beköltözött a faluba, egy ottani asszony kölcsönadta neki a papírjait, így sikerült bújkálnia a felszabadulásig.

Magyarország német megszállásáig Horthy és Kállay lázasan kereste a nyugati kapcsolatokat, s ez érezhető volt a muszosok sorsán is. Utasították például a hadsereg illetékeseit: bánjanak emberségesen a hazai muszosokkal. 1943 márciusában megjelent egy rendelet, amely újra szabályozta „a hátszágban alkalmazott zsidó alakulatok munkás egyéneinek kezelését és a velük való bánásmódot”. Eszerint ezekre az alakulatokra „általában a honvédségre előírt szabályzatok, rendeletek és utasítások a mérvadóak”. Az új szabályok lényegében azt szögezték le, hogy „sem az embertelenség, sem az engedékenység nem kívánatos a zsidók munkaképessége és teljesítménye érdekében”. Megtiltották a muszosok bántalmazását, szidalmazását, előírták a nyolcórás munkát, a rendes tisztálkodás lehetőségét, szabályozták és engedélyezték a vallásgyakorlást (ami főleg a csobiknak volt fontos). Az említett rendelet azonban megmutatta az érem másik oldalát is, itthon sem volt fenékgig tejfő. Vendéglőket, kávéházakat, szórakozóhelyeket muszos nem látogathatott.

Egészeben 1943 folyamán a kormány valamelyest felülvizsgálta a honvédelmi minisztérium munkaszolgálatos politikáját, és megpróbált változtatni azon az eredeti szándékon, hogy a zsidók behívása főként egy célt szolgáljon: kivonásukat a társadalomból, helycsinálást másoknak. Ugyancsak 1943 őszén megszüntettek további néhány hátrányosan megkülönböztető intézkedést: az elesett muszosok özvegyei és árvái ugyanúgy kaptak (néhány hónapig) járadékot az Országos

Társadalombiztosító Intéztől, mint a katonaké. A közigazgatási bíróság kimondta: a zsidók kisegítő szolgálata honvédelmi szolgálatnak tekinthető. Az egyenrangúságtól azonban még így is messze jártunk.

Találkozás egy öreg bányással 1988-ban adta az ötletet, hogy felkeressem az erőmű igazgatóját. Megkérdeztem, tud-e valamit a hajdani időkről, van-e valaki az üzemben, aki velünk dolgozott? Kézségesen fogadott. Ez az udvariasság az erőmű igazgatói irodájában azonban nem csak a sajtónak, a múltnak is szólt. Itt ültem hát két egykori munkással – a mai igazgatóval és a párttitkárral –, olyan egyenrangúságban, amilyenről hajdan nem álmodhattam. Nem lennék igazságos a történelemhez, ha erre a különbségre nem emlékeztetnék. Szívesen megszervezték a beszélgetést, találkozhattam néhány régi emberrel, hajdani erőműi munkásokkal, akiket én magam akkoriban ugyan nem ismertem (a véletlen nem hozott össze velük), de most összebarátkoztunk: Zsebők Sándor lakatos, Nyitrai Károly esztergályos, Pozsár Ferenc lakatos, Wittmer Antal villanyszerelő, Bakonyi Mihály lakatos, Varga István villanyszerelő, Somhelyi Antal salakos.

Hogyan emlékeznek ránk? – ez volt az első és természetes kérdésem.

Tudtam, könnyen lehet, hogy most másképpen beszélnek, mint akkor, a párttitkár hívta őket, 1988-as írtunk! Minden kötelező fenntartás ellenére azonban úgy éreztem, amikor Nyitrai ezt mondja: „Munkatársainknak tekintettük őket” (mármint a muszosokat) – őszinte. A közös munka összehozott bennünket. És elhittem Somhegyinek, hogy segítőtársként kezelték a mellőszottakat, mert akik együtt verik le a hatvan fokos hőség közelében az izzó salakot, barátokká válnak. Bennünket se kíméltek – füzi hozzá. Nagyon örültem ennek a rövid mondatnak. Igaz, Somhegyi minden nap hazament a családhhoz, mi pedig a barakkba, de azért ez a „bennünket se” kezdetű mondat a befogadás kinyilatkoztatása volt. Varga szülei kertészkedtek, gyakran adtak ebédet egy-egy besurranó muszosnak. Környén, a szomszéd faluban laktak, a Krausz fűszeresnél vásároltak alkalmanként tojást, tíz deka cukrot. „Szerettem a maceszt” – mondja a villanyszerelő. Wittmerék háza levél- és csomagcsempészési központtá vált. Ide hozták (feltételezem, csak 1944-től) a fiúk olyan hazaküldendő leveleit, amelyeket nem kívántak a cenzúra kezére adni. Hozzájuk érkezett – amíg lehetett – a csomag is. Az előző években ez nem volt probléma, rendszeresen kaptunk otthonról élelmiszercsomagokat. Merem állítani – mondja a nyugdíjas villanyszerelő –, a faluban nem volt antiszemitizmus.

Szívesen elhittem neki. Bakonyi Miklósék is ilyen levél- és csomagtovábbítók voltak, de figyelmeztették a fiúkat: „Ne a Fő utcán jöjjetek, hanem a kertek alatt.” Ő lett egyébként az erőmű felszabadulás utáni egyik első párttitkára. Előtte azonban még egyet-mást át kellett élnie. Hadiüzem volt az erőmű, a főmérnök nyilas, akit az emberek csak „kítartás testvérnek” neveztek. Egy nap behívatta Bakonyit: „Lépjén be, különben becsukatom.” (Mármint a nyilaspártba.) Nem lépett be. Egyik éjjel kopogtak az ablakán, ismerős csendőr: „Tünjön el reggelig, mert elviszik.” Végül büntetőszázadba került, fogságba esett, és igaz, rövid ideig, ott volt velem szemben a Dnyeper másik oldalán egy darnicai lágerben.

Az üzem többi vezetője nem lett nyilas, és szinte törvényszerűen elkapták őket a fogaskerekek. Beszélgetőpartnereim szerint Péchy másodigazgató nagyon rendes ember volt, szerették. Mikor az oroszok közeledtek, a németek és a nyilasok azt az utasítást adták a vezetőségnek, hogy bénítsák meg az üzemet. Ez feltehetően valamelyik fontos részleg felrobbantását jelentette volna. Megtagadták az engedelmisséget. Nyolcukat elvitték, a munkások úgy tudták, hogy Demény főhadnagy katonai parancsnokot és Péchyt a nyilasok agyonlőtték. A főmérnök később népbíróság elé került, Bakonyi az üzem egyik vezetőjévé lépett elő.

Utóhang Bánhidához

Kétszeresen is érvényes az utóhang kifejezés: amiről az alábbiakban írok, azután történt, hogy elhagytam Bánhidát, s már Kijevben voltam, a 16-os hadifogoly altáborban. Sokkal később, 1989-ben tudtam meg, mi esett meg a faluban, pontosabban szólva a környéken, 1944 és 1945 fordulóján. Őt munkaszolgálatos bajtárs kivégzéséről fogok írni. Kömlődön, Bánhidától néhány kilométerre.

December vége felé zárták be a bánhidai tábor: a II/4-esekét, a Vértesszőlőre kihelyezték, és Nagypátárpusztán a testvérszázad II/3-asokét. Közeledtek a szovjet csapatok. 26-án indították útnak őket (már aki még ott volt) Nyugat felé. Belekerültek a dunántúli halálmenetbe. Volt a bánhidaiak között olyan, aki már előzőleg felszökött Pestre vagy máshova. Másoknak menet közben sikerült kereket oldaniuk: egy észrevétlen pillanatban beleborultak az országút árkába. Olyan századbelivel is találkoztam később, aki valamelyik ausztriai koncentrációs táborba jutott, ott szabadult fel. Többen – nem tudom hányan, ez utólag már megállapíthatatlan – tehát menet közben szöktek meg. Kinek sikerült életben maradnia, kinek nem. Ez utóbbiak közé tartozott az őt, Kömlődön kivégzett fiú. Most, hogy a nevüket részben ismerem, részben nem, látom: nálam két esztendővel fiatalabbak voltak, már nem ismerhettem őket. Emlékükkel 1989-ben ismerkedtem meg.

Említettem, hogy visszaemlékezéseim emlékanyagának gyűjtésekor elmentem az erőmű igazgatójához, más vezetőihez, bennük olyan embereket ismerhettem meg, akik előtt tisztelettel kell meghajolni. Mi közük lenne nekik a hajdani barakokkhoz, miért kellene törődniük a megőszült, megkopaszodott volt munkaszolgálatosokkal? Milyen érdekük fűződött volna ahhoz, hogy ebben az emlékezésben támogassanak bennünket? Semmilyen. És mégis. Nemcsak udvariasan fogadtak, hanem két találkozó lehetőségét is megteremtették a volt bánhidai munkaszolgálatosok számára: rendelkezésünkre bocsátották a klubhelyiségeket, autóbusszon szállítottak, programot készítettek. Így tisztelegtek a múlt előtt. Hadd írjam ide a nevüket: az 1989-es találkozóra a meghívót Patyus Ádám, az erőmű párttitkára és Homor György ezredes, az 1990 júliusára szólót ugyancsak Homor György, valamint (a változó idők jeleként) az erőmű személyzeti osztályának vezetője Grimm János írta alá. Mindkét esetben ott volt tehát Homor. Ő a kivégzettek sorsának feltárója: a kulcsembert. Tőle hallottam az alábbi történetet. Munkája, nyomozása talán külön könyvet, történelmi krimi is megérne. Következzék tehát az őt fiú sorsa, az ő elbeszélése alapján.

Még 1986-ban történt, hogy a Komárom megyei KISZ Bizottsághoz levél érkezett Debrecenből, egy Németh József nevű kömlődi születésű ember küldte a halálos ágyáról. Elmondta a levélben, hogy 1945 elején a falu temetője mellett kivégeztek és elkapartak őt fiatalembert. Miért csak most írta meg? Miért érezte úgy, hogy az élettől való búcsú óráiban ezt még el kell mondania? Nem tudni. Németh József Kömlődön élő húga, akit megkérdeztek, csak ennyit mondott: „Megtörtént, aztán el lett feledve.” Kik voltak, miért írta a bátyja, nem tudja.

Homor, a Magyar Néphadsereg ezredese, nem elégedett meg ennyivel. Két évet szentelt a nyomozásnak, s a lényegét kiderítette. Miért tette? Ki ez az ember, aki ennyi energiát szánt az ügynek? A levél érkezésekor a Komárom megyei honvédelmi bizottság tagja. Ezért továbbították neki a levelet. A kizesek nem tudtak vele mit kezdeni, „katonai ügy”. Jó helyre küldték. Idézem őt magát, első beszélgetésünk idejéből: „Nem köt semmi a zsidósághoz. A Magyar Néphadsereg hivatásos tisztje vagyok. Gyermekként katolikus iskolába jártam, de szülővárosomban Sárváron sok zsidó család élt, akiket én is ismertem, és nagy tisztelettel gondolok rájuk. Anyámtól hallottam többször is, hogy amikor a nyilasok kísérték a zsidókat a cukorgyárba – ott volt a gettó – akkor a város szegényemberei sírva követték őket a járdán.

A tisztesség és a nem mindennapi izgalmas feladat nyilván egyaránt hajtotta őt, hogy kiderítse az őt személyi kilétét. Még éltek Kömlődön olyanok, akik látták a kivégzést, akiket kirendeltek, hogy ássák meg a sírt, majd temessék el a holtakat. Egy hadbíró tiszt kért – mondják – a falu akkori bírójától erre négy embert. A közelben állomásozó légvédelmi tüzéregység hadnagy parancsnoka – ezt az Oroszlányi Televízió videófelvételéből, a falubeliek rögzített visszaemlékezéseiből tudni – megtagadta, hogy katonákat adjon ehhez a büntetthez. Nyilasok vagy tábori csendőrök azonban megtették. „Az öreg Hanics bácsi állított nekik fejfát, de aztán a helyet felverte a gaz, benőtte a bozót.”

A nyomozás során, a korabeli dokumentumok olvasásakor kiderült, Kömlőd 1944 decembere és 1945 márciusa között a Kisbéren működő VIII. hadtest hadbíróságának hatáskörébe tartozott, ez ítélte halálra az őt fiatalembert, mint katonaszökevényt. A gödör széléhez parancsolták őket, egy hadbíró felolvasta az ítéletet. Minden az előírt formák szerint, szabályosan zajlott. A fiúk megcsókolták egymást, letérdeltek a puskacsövek elé, szemük bekötve. Lövések dördültek, előbb három, majd a másik kettő esett össze. Tábori csendőr felügyelete mellett temették el őket.

Mindebből még nem derült ki, hogy kik voltak. Homor Györgynek és a segítségül hívott rendőrségi szakembereknek a falubeliek elmondták, hogy a fiatal emberek civilruhát viseltek és az egyik szemüveges volt. Szemüveges? Ez már valószínűsítette, hogy zsidó munkaszolgálatosokról lehetett szó. A feltárt sírgödörből pedig több, a nyomozás szempontjából érdekes és sok erre utaló tárgy került elő. Egy „Magyar Királyi Állami Ybl Miklós Gimnázium” feliratú sapkajelvény, szemüvegdarab, személyi igazolvány ezzel a szövegtörödéssel: „...fehértvári 193...” , nadrágszrijcsat „Sváz Junáku Skautu” vagyis szlovák cserkészöv. Előkerült fogsor, levelezőlapdarab, amelyen ez a személynév töredék olvasható: „...MRE”.

Az ezredes rendőrségi segédlettel széleskörű nyomozásba fogott, s felbukkantak a nevek: Fenyves Imre székesfehérvári fogtechnikusé, Gerőfi László hógyézi származású fehérvári óráse, és Braun László polgári vízvezetékszerelőé. A nyomozók vizsgálni kezdték a fehérvári levéltárban, meghallgattak volt gimnáziumi osztálytársakat: beszerezték Gerőfi tanoncszerződését, érettségi bizonyítványát, megnézték a gimnáziumi tablóképet, levél ment Gerőfi unkanővérehez Skóciába (a hölgy később el is jött az 1989-es bánhidai találkozóra). Végül is a következő kép alakult ki.

Az említett karácsony táján, 1944 végén útnak indítottak Nyugat felé két munkaszolgálatos csapatot: a II. zászlóalj bánhidai négyes és patárpusztai hármasszázadát. A szovjetek már Felsőgalla–Tata vonalánál álltak, ugrásnyira innen. A fiúk Kocson és Nagyigmádon keresztül Komáromba, az igmándi erődbe mentek, majd Bábolna, Bana, Bönyréralap felé irányították őket. Közben mind többen szöktek meg, hiszen személyes tapasztalataik és a hírek arról szóltak, hogy halálra szánják őket. E menetből lépett le az öt fiú is, igyekezett vissza az orosz vonalak felé. De elfogták, s mint láttuk, a katonai törvények szerint ítélték el őket. Nem mondhatná-e akkor ma is a felelős bíró (ha előkerülne): „Kérem, én a szabályoknak megfelelően jártam el!” De ha valamilyen törvényt számon lehet kérni azoktól az időktől, az akkori magyar hadvezetéstől és kormányzattól, úgy az a szolgálati szabályzat ama része, amely szerint minden parancsnok köteles messzemenően gondoskodni beosztottairól. Olyan körülmények között a hadbírósgalád színjáték volt.

Kömlőd az 1989-es és az 1990-es találkozónkon mementóvá lett, jelképpé emelkedett. Már akkor ilyen gondolatok ébredtek bennem, amikor a videófelvételen hallgattam egy ottani idős asszony szavait. Ő az, aki mindig friss virágot visz a temetőbe, a zsidó fiúk sírjára, éppen úgy, mint a honvédekére és utóbb a Vöröskereszt megbízásából a német katonákéra is. „Az én uram a Donnál esett el, talán ott is van egy asszony, aki virágot visz a magyar katonák sírjára.”

A halottak e megrázó közösségével, a magyar sorsnak a közösségével ezután a kömlődi templom falánál találtam magam szemben. A református egyházközség kezdeményezésére és az akkor még létező helyi népfőnöki szervezet közreműködésével márványtáblát helyeztek el a templom falán. A falu háborús halottainak nevét vésték rá ezzel a felirattal: „A fasizmus áldozatai”: Markovics, Weiss, Bihari, Madari, Jókuthy – elhurcolt zsidó családok, doni katonák, cigányok, Belgiumba vitt levante. A falu együtt emlékszik rájuk.

Homor György, Tatán lakó nyugállományú ezredes, később Für Lajos honvédelmi minisztertől elismerő, a Yad Vasemtől köszönő oklevelet kapott ezért az önként vállalt, nemes munkáért.

Búcsú Magyarországtól

Azokat a munkaszolgálatosokat (köznyelven muszosokat), akik a Komárom-bánhidai II/4-es és a vele szomszédos Nagypatárpusztán elszállásolt II/3-as kmsz-századnál szolgáltak, második évük letelte után, 1943 őszén áthelyezték Bácsszentivánra, egy, az ukránjai frontra induló kmsz-század kiegészítésére. Az ezt a századot jelölő számra nem emlékszem, de arra igen, hogy parancsnoka Wodiáner százados volt, állítólag Horthy Miklósné valamilyen oldalági rokona. (Nem is jött ki velünk a frontra.) Fel kellett készülni az útra, erre kaptunk – Bánhida és Bácsszentiván között, tehát miután elbocsátottak a barakkokból és mielőtt a Bácskában jelentkezni kellett – néhánynapos pesti szabadságot. Előírás szerint a muszos saját ruhában és saját felszereléssel a maga költségén volt köteles felkészülni a frontszolgálatra s az alábbiakat magával vinni: „Két rend fehérnemű, 1 rend erős minőségű felsőruházat, 1 db téli felöltő, 1 pár erős lábbeli, 1 db evőesze, 1 db kulacs, 1 készlet evőeszköz, 1 db kenyértarisnya, 1 db hátizsák, 2 db takaró, 1 db villany

zseblámpa (elemmel, égővel), 1 pár meleg kesztyű, 1 db kötszövött ujjas (pulóver), 2 db kötszövött alsónadrág, 1 db haskötő, 2 pár meleg harisnya (meleg kapca), 1 db hósapka, 1 db szőrmés mellény (bekecs).” Nem emlékszem, hogy mindezt valóban magammal cipeltem volna. Haskötőt semmi esetre sem. Az orosz télről szóló hírek azonban már elérkeztek hozzánk. Apám vásárolt nekem egy vastag, báránybéléses vasutaskabátot, vittem a sícipőm s a cserkészhatásom. „Önköltséges frontszolgálatos.”

Ukrajnában

A bácsszentiváni szépnapok után (Wodiáneréknél az a keretlegény kapott ki, aki egy rossz szót mert mondani a muszosnak) bevagonírozás, és meg-megállva, valamikor novemberben megérkeztünk Proszkurovba. A városka, mai nevén Hmelnicki, mintegy félúton a Kárpátok és Kijev között, akkoriban a németek egyik ellátó központja, darab ideig von Mannstein hadiszállása. Első szállásunk egy istállóból átalakított lókorház: az egyik oldalon rühes lovak, a másikon mi. Meg is rühesedtem. Miután a hazaküldött tábori levelezőlapokon kívül ezekből a viharos esztendőkből semmilyen papírt se mertem vagy tudtam megőrizni, galíciai tartózkodásom katonai adatairól keveset tudok. Egy hajdani muszos bajtárs szerint kinti századunk száma 106/8 volt, s egy 1991-ben, Király Bélával folytatott beszélgetésem során megtudtam, hogy 1943 végén és 1944 elején minden Proszkurovban tartózkodó munkaszolgálatos század a 201. megszálló hadosztályhoz volt beosztva, s Király százados ennek a gazdasági vezérkari tisztje. A munkaszolgálatosok, akik ott kint találkoztak vele (én nem tartoztam közéjük) hálásan emlékeznek úriemberi magatartására. Még egy adat, tábori postaszámunk B-137 volt.

A következő év, tehát 1944 februárjában jött a parancs: pakolás, indulunk a Kárpátok felé. Hatalmas menetoszlop alakult ki: muszosok, honvédegyeségek, németek. Nem láttam az oszlop elejét, nem tudtam, hol a vége, csak annyi biztos: az oroszok valahol támadnak, nekünk vissza kell vonulni. Csak most, hogy erre visszagondolok, nézem meg pontosabban, miért kellett az oszlopnak lóhalálában visszavonulnia. Moszkalenko tábornok ukrán frontparancsnok visszaemlékezéseiben az olvasható, hogy a Legfelsőbb Főparancsnok (tehát Joszif Visszarionovics Sztálin) a következő parancsot adta ki: „Ma március 24-én 22 órakor hazánk fővárosa Moszkva, a Haza nevében kétszázhuszonegy löveg húsz díszössztüzével üdvözli az 1. Ukrán Front dicső csapatait, amelyek Tyernopol s Proszkurov szakaszán áttörték a németek védelmét. Kimagasló harctevékenységükért köszönetemet fejezem ki az áttörésben részt vett valamennyi csapatnak.” Március 24-én, amikor a Legfelsőbb Főparancsnok ezt a közlést tette, mi már tudtuk, hogy a németek megszállták Magyarországot. Összedugtuk a fejünket: érdemes-e, szabad-e ilyen körülmények között hazamenni, egyenesen a németek karjaiba? Sokkal kevesebbet tudtunk még a tömeggyilkosságokról, mint ma, de annyit igen, hogy a német megszállás nem életbiztosítás. Szmuk Sándor véleménye szerint át kell szökni a szovjetekhez. Kényszermunkások vagyunk, önként megyünk át – csak szívesen fogadnak! Március 29-én jött el az alkalom. Delatinnál, a Kárpátok keleti lábánál jártunk, amikor villámütésszerűen szaladt végig a menetoszlopon a hír: itt vannak a szovjet tankok! „Szétszóródní az erdőben!” – szólt a parancs. Szmuk Sándor, Laufer Károly, Krausz Tibor és én s még néhányan egy csoportban álltunk – térdig hóban. Mások a századból átgázoltak a hideg Pruton. A folyó túlsó partján partizánokba ütköztek, de azok visszaküldték őket. Más dolguk volt.

Szmuk:

– Itt az alkalom az átszökésre.

Krausz:

– Én hazamegyek!

Ott álltam kétségek között, és mint később oly sokszor, az erősebb egyéniséget követtem. Lemaradtunk. Hátunk mögött a harcokosiágyúk dörgése. Kis házak között szedtük a lábunkat, a kerítésen áthajolva parasztasszonyok szelet kenyeret, süteményfélét nyújtottak ki. Miért? Sajnálták a menekülőket? Saját fiúkra, férjükre gondoltak, aki az egyik vagy a másik oldalon harcol? Vagy féltek a közeledő szovjet hadseregtől, és bennünk az elvonuló védelmet látták? Ki tudja? Mindenesetre elfogadtuk az ennivalót. Az ismert módszer szerint bekéredzkedtünk a parasztokhöz,

szállást kértünk és ennivalót. Ketten-hárman egy-egy házacskába. Rövidesen a létszám tíz-tizenötre szaporodott, többségünk munkaszolgálatos s néhány fiatal honvéd. Lemaradásunk után két hónappal szüleim értesítést kaptak a Vöröskeresztől, mely szerint sajnálattal értesítik, hogy „fia, a II. kmsz zlj. állományába tartozó kmsz, ... a szovjet elleni háborúban 1944. III. 29-én Delatinnál eltűnt. Felkutatására a Nemzetközi Vöröskereszt útján mindent elkövetünk. Esetleges hadigondozás iránti igényével forduljon a lakóhelye községi (Budapesten kerületi) Előljárószághoz, illetőleg a Polgármesterhez, mint a hadigondozottakat nyilvántartó hatósághoz. Budapest, 1944. évi május hó 20-án.”

A máramarosszigeti születésű, bukaresti mérnök Szmuk Sándor, aki a lemaradásra rábeszélte, felelősséget érzett sorsunk iránt, s miközben mi ukrán parasztházakban húzódtunk meg, elment megkeresni az oroszokat. A harcokocsioszlop ugyanis, amely bennünket eredetileg szétszórta, végül is elkanyarodott Lemberg felé, s mi ott maradtunk hoppon, két szék között a pad alatt. Szmuk végül is talált egy magányos, az útkereszteződésen álldogáló öreg orosz hadfit, aki „fogságba vett” bennünket. Majd intett: menjetek csak tovább! S mentünk. Közben egy-egy orosz katonai teherautó robogott el mellettünk ügyet sem vetve ránk. Az első város, amelyet elértünk, Kolomija. (Láttam a német megszállás alatt és most ismét). Kerestünk valami parancsnokságfélért, s egy szép épületben, valószínűleg az egykori városházán meg is találtuk. Ezek se akartak foglalkozni velünk. Szerencsére a kárpátaljaiak tolmácsolásával mégiscsak rávettük őket, hogy meghallgassanak. Két gárdista ült le velünk: egy fiatalember és egy katonalány. Együttérzéssel hallgatták panaszunkat: „Önként jöttünk át, magyarok vagyunk, jelentkezünk, csináljanak velünk valamit, helyezzenek el.” Ebédet adtak, de egyébként vállat vontak. Nekik erre se idejük, se módjuk, menjünk csak tovább, befelé az országba.

Igen ám, de idefelé jövet kissé tájékozódunk, és láttunk is egy teherautót: halottakat, ukrán vagy lengyel banditák által agyonlőtt lemaradottakat vitt.

– Dá, dá – bölintottak – ez sajnos előfordul.

– De hát akkor bennünket is ez a sors érhet? Adjanak valami védelmet! – kértük a gárdistákat.

Furcsa helyzet volt, ugye? Emberek, akiknek (egyelőre) szabadságot kínálnak, fegyveres őrsegért könyörögnek. A fogalmak és az értékrendek tótágast álltak, de nem csodálkozott ezen senki, az értékek már 1938 óta összekeveredtek bennünk és körülöttünk. A gárdisták összedugták a fejüket, eltűntek, nyilván valamilyen parancsnokhoz mentek, majd visszatértek egy fiatal orosz katonával.

– Ő lesz a kíséretök – közölték barátságosan, és búcsút intettek.

Az ifjúnak csekély felszerelése volt, hátán lötyögő, meglehetősen koszos zsák, a szovjet hadseregben rendszeresített „borjú”, valamint géppisztoly.

Elindultunk az ismeretlen felé: 1944 áprilisa volt.

Friss hó esett, az utat hamarosan csak a villanyoszlopok mutatták. Katonánk legelől ment, taposta az utat, mi pedig libasorban utána. Nem bennünket őrzött, hanem vigyázott ránk. Esténként, amint elértünk egy falut, sorra járta a házakat, megparancsolta a lakóknak, ki-ki fogadjon be néhány embert, adjanak enni és fekvőhelyet. Miután valamennyiünkről gondoskodott, ő is eltűnt egy családnál. Mentünk letarolt, kilőtt tankokkal tarkított terepeken, itt-ott látszottak még a csaták friss nyomai. Megszálltunk a háborútól viszonylag kevésbé érintett jobb módú falvakban. Az akkori Beszarábiában. Itt ettem életemben először puliszkát, minden formában s nagy élvezettel: hidegen meleg tejjel, és melegen hideg aludttejjel, krumpli helyett és süteményként.

Áthaladtunk – körülbelül ötvenen lehattunk már – Csernovcin. Néhányad magammal egy (elmenekült vagy elhurcolt) orvos család házában szálltam meg arra az éjszakára. A villát szemmel láthatóan már kifosztották, de a megmaradt berendezés is jólétre vallott. Ilyen időkben és helyzetben a beszállásoltak – függetlenül attól, milyen oldalon állnak s mely náciohoz tartoznak – meglehetősen barbáruul viselkednek: székekkel fütének, a matracokat kirángatják az ágyból, letépett függönyökkel takaróznak. Itt minden Csáki szalmája, vagy még annál is rosszabb.

Ekkortájt – lassanként belegyalogoltunk a tavaszba – teljesült a vágyunk, gyűjtőhelyre, pontosabban szólva gyűjtőoszlopba kerültünk: több százan innen-onnan összegyűlt foglyok. Én ugyan soha nem kérdeztem (jószerivel nem is volt kitől, csak néhány géppisztolyos katonát láttam, de hivatalt, intézményt, épületet sehol), szóval nem érdeklődtem, hol van az a „dokument”,

amelyet a frontokon átkiabáló orosz és magyar propagandisták ígértek az önként ájtjövőknek, s amelynek ellenében külön kenyéradag jár, az illető pedig, amint vége a háborúnak, tüstént hazamehet. Kitől kértem volna ilyen papírt? Az országúton álldogáló népfelkelőtől? A gárdistáktól? Az elpusztított vidékeken mellettünk ballagó géppisztolyosoktól? Mire valamennyire is rendezett helyre értünk, ki tudta volna ellenőrizni, megkülönböztetni az önként ájtjöttet a többtől? Mindenki az előbbit állította volna. De mondom, soha senki nem kérdezte, azt hiszem az egész csak trükk volt, hogy átsalogassák az embereket, gyengítsék a német–magyar frontot. Én legalábbis nem talákoztam senkivel, aki valaha is ilyen dokumentumot kapott vagy látott volna. Lehet, hogy létezett, de az egész helyzet ellentmondott ennek: ebben a véres, sáros összevisszaságban okmányokat kiállítani és osztályozni a foglyokat? A szovjet anarchiában?

A kivégzés

E menetelés közben fejünk fölött váratlan árnyak is megjelentek. Valahol Csernovci és Kamenyec Podolszkij környékén történhetett, hogy az Erdélyből származó fiúk – akik ime szülőföldjük közelébe értek és románul is tudtak – elkezdtek szökdösni. Lemaradoztak, eltűntek, dél felé vették útjukat. Mármaros vagy Kisinyov irányába. Jól tették. A szovjet kíséret azonban nem így szemlélte az ügyet. Utánuk eredtek, néhányukat elfogták, visszahozták. Másnap reggel felsorakoztattak bennünket, volt muszosokat. Kopár dombos terep, távolabb erdő. Két fiút – elrettentő példaként, hogy elvegyék kedvünket a szökdöséstől – kiválasztottak. Odaállították a szerencsétleneket sorfalunktól vagy ötven méterre. Dermedten néztük. A két fiú a félelemtől félőrülten hangosan sírva imádkozott az Úrhoz, de az nem hallgatta meg őket. A halotti imát mondták. Két szovjet tiszt odalépett hozzájuk. Elővették a pisztolyt, hátraarcot vezényeltek és tarkón lötték őket.

Egyszer csak látom, a szovjetek között ott van az a gárdista lány, akivel az első napokban találkoztunk. Ő is meglátott, odajött, és sajnálkozva mondta:

– Plóha! (Rossz!)

Rábólintottam:

– Plóha!

Egy eredménye mégis volt e tragédiának. Az érdeklődés felénk fordult, s mi elmondhattuk a tiszteknek, hogy sokat szenvedünk bizonyos honfitársaiktól. Ekkor még velünk együtt vonultak azok az ukránok, akik a németekhez pártoltak és így estek szovjet fogságba. Hát ezek nagyon is jól tudva, kik vagyunk, a többhetes menetelés közben, ahogy csak lehetett, borsot törtek orrunk alá: kellemetlenkedtek, el-elbuktattak-gáncsoltak, menet közben lökdöstek, gúnyos megjegyzéseket tettek. Mini pogromokat rendeztek. Ha lehetett volna, durvább eszközökhöz is folyamodnak, ahogyan akkor tették, amikor még policájok vagy a németek más kiszolgálói voltak. Most meg kellett elégedniük ilyen apróságokkal. A kivégzés reggelén azt kértük a szovjet parancsnoktól, hadd vonuljunk külön, a menet önálló osztagként, így legalább a buktatásuktól a bokarugdosásuktól, a lökdösésektől megszabadulunk. Megengedték. Ezeket az ukránokat egyébként hamarosan elvitték külön táborokba, ahol felelősségre vonták őket az együttműködésért a németekkel. Ettől fogva nem irigyeltem őket. Sztálin ebben sem ismert irtalmat.

Mi pedig vonultunk tovább, a régi sláger szavaival: „Én is megyek, de nem tudom, hova.” Időnként meg-megtelepedtünk. Egyebek között valahol Zsitomir környékén, egy volt kolostorban. Ránk is fért a megálló, mert a társaság eltervedett. Szemem előtt máig a látvány: ismeretlen muszos, kókadát, kóhadát, kedvetlen, lelkileg összetört fiú ül az udvaron és szedi le ruhadarabjait. Csak úgy nyüzsgö rajta milliónyi tetű, minden ruharéteg teljesen elférgesedett. A lelkiállapot és a tetvesség között szoros az összefüggés: ez a háború, a hadifogság és minden szükséghelyzet egyik törvénye. A legkeményebb, a legerősebb lelkű ember se akadályozhatja meg ilyen körülmények között, hogy tetveket kapjon – csökkenteni, mértékét erőteljesen korlátozni azonban lehet. Csak az kell hozzá, hogy legyen lelkierőd minden nap nekilátni, szépen sorra leszedni a ruhadarabokat és gondosan átnézni. A legrejtettebb gatyakorcot, az inghajlatokat, a nadrágvarrásokat is átvizsgálni, a fërget körömmel megölni, a serkét (petéit) irtani. Ilyen kisipari módszerrel nem lehet valamennyit eltüntetni, de a relatív jó állapot és főleg az önbecsülés

fenntartható. Ez a fiú feladta. Láttam hasonló állapotban egy németet, húszéves ha lehetett, ült magába roskadtnak, fején ujnyi vastag kosz, alatta biztosan hajtetvek tömege.

– Miért nem ápolod a fejed? – álltam meg előtte.

Rámnézett réveteg tekintettel:

– Itt még fésűt sem adnak!

És visszaroskadt önmagába.

Íme, gondoltam, a túlcivilizáltság átka: ha nem áll rendelkezésére a szokott komfort, összeomlik. Egyébként sem ilyen jövőt jószolt neki Hitler.

Dél-kelet felé haladva egyszer, a kolostor-lágerben megfürdettek ugyan, de rosszul: felületesen tetvetlenítettek. Tanulságos hely volt ez a kolostor-láger, két okból is. Maga a látvány: hatalmas építmény, méter vastag falai hófehérre meszelve. Amikor megérkeztünk, messziről látszott, hogy e felületeket – a német hadifoglyok politikai átnevelésre – propaganda-célokra használják. Óriási méretű karikatúrák virítottak a fehér alapon: Hitler, mint a kapitalisták pórázon vezetett kuttyája; a Führer bohócként Napóleon pózban és így tovább. Később, az ötvenes években, mint a Szabad Nép munkatársa és a Pravda szorgos olvasója, jobban megismertem a karikatúrának ezt a fajtáját, és legnevesebb művelőit, a valamilyen csodálatos együttműködést kialakító grafikus-hármas nevét: „Kukrinikszki”. Három művész készítette valamennyi rajzot, nem tudom, hogy osztották be a munkát, de évtizedeken át uralkodtak a szovjet sajtóban. Az ő háború alatti műveiket másolták föl a kolostor falára. Biztos, hogy a legtöbb német katona itt látott életében először gúnyrajzot az istenített Führerről. S ha a későbbi, zsurnaliszta ízlésemnek már nem is felelt meg az a szájbarágós, jelszószerű, tehetséges, de primitív mondanivalójú stílus, amelyet a Kukrinikszki-iskola képviselt – azt hiszem itt, a front közvetlen közelében jól hatott. Ahol gránátok csapkodnak, ott az árnyalt humornak nincs helye. S a frontot járt németek egy idő után politikailag valóban kikupálódtak, a szovjet géppisztolyok torka előtt feltett kézzel szorgalmasan kiáltották: „Hitler kaput! Hitlerkaput!”

Ez a kolostor-láger – amelyben mindössze néhány napot töltöttünk – német hadifogoly-parancsnok uralma alatt állt, s ez meg is látszott rajta. Voltaképpen itt kezdtem el az együttlakást a németekkel. Miután ilyen helyzetben mindenki önmagát adja, őszintébb, mint a civil életben, ahol nem megy vérre, életre és ennivalóra a játék – jól megismerhetők az emberek. És egy-egy náció. A németek kitűnő szervezők, olykor túlszervezők, és összetartanak, sokkal inkább, mint a magyarok. A német hadifogoly-parancsnok csak honfitársait vette maga mellé segédszemélyzetnek: helyettesnek, felügyelőknak, szakácsnak. S bevezetett egy meglehetősen öncélú rendet. Több teremben helyeztek el bennünket, mindegyik ajtónál ór állt. Természetesen német. Ha át akartam menni, megkérdezte: „Hová? Mit akarsz ott?” Többnyire nem engedett – csak úgy, minden hivatalos ok nélkül – sétafikálni. S volt egy nagy előnye az ilyen beosztásnak: a többletmunkáért több leves járt. A szovjet parancsnokság rajtuk keresztül intézkedett, tartott rendet, bár aki tudott oroszul, oda mehetett közvetlenül is egy-egy tiszthez. Én akkor még nem beszéltem a nyelvet.

Felfedeztem viszont a tábori könyvtárat. Körülnéztem benne. Ha már itt vagyok, igyekszem tanulni. Néztem a listát: a moszkvai idegen nyelvű kiadó lefordított magyarra néhány ideológiai művet, ezekből lehetett válogatni. Kivettem Sztálintól a Leninizmus kérdéseit. Talán fölösleges említenem, hogy honfitársaim nem verekedtek e könyvekért, de ne vegyük rossz néven tőlük, eltökélt, mindenre elszánt könyvmolynak kell lennie annak, aki ilyenkor nekiül az olvasásnak. Küzdelem az ennivalóért, a talponmaradásért – ebbe aligha fér bele a művelődés. Végiggrágtam magam a Leninizmus kérdéseinek néhány fejezetén, de egy szót sem értettem belőle. Magyarul szólt, igaz. Minden szó külön-külön világos, ez is tény. Együtt az egész – kínai. Később, amikor (már idehaza) újra olvastam a művet, mindent megértettem belőle, hiszen Sztálinnak ez a munkája amennyire képmutató, annyira egyszerű, sőt leegyszerűsített. A baj a kolostor-lágerben az volt, hogy a szövegben szereplő fogalomkör volt teljesen ismeretlen. Idegen világról, gondolkodásmódról szólt, és olyan fogalmakkal dolgozott, amelyeknek nagy többségét soha nem hallottam.

A kiütéses tifusz

Hamarosan el kellett búcsúzni a kolostortól és a leninizmus kérdéseitől. Bevagóníroztak, s nyomasztó napok következtek. Két éjszakát töltöttünk a zsúfolt marhavagonban. Vagy hármát? Nem emlékszem. Akkoriban az utazási időt egyébként sem a távolság határozta meg, hanem az, hogy mennyi ideig ácsorogtatják a szerelvényt. Sokan voltunk, a szovjet hadsereg nem bővelkedett vagonokban, spórolniuk kellett. Úgy aludtunk, mint a szardíniák, meleg is volt, a véce pedig egy lyuk a vagon padlatán.

Az ajtót csak rövid időkre nyitották meg, amíg beadták az uborkát. Vízet ugyanis nem kaptunk. Gondolom, nem kínozni akartak, hanem a hasmenésjárványt megelőzni. A vizek szennyezettek, és ha ilyen vagonban dizentéria tör ki, az maga a szörnyűség. Így azután egyetlen italunk az egyébként jó, zaftos kovászos uborka lett. Csak a zónapörkölt hiányzott mellőle. Olyan szomjasak voltunk, hogy amikor kiszálltunk és megindultunk új telephelyünk felé, sokan lehasaltak a földre, a tócsák vizét szűrőszólték. Szerencsére megálltam, amíg hivatalos italt, teát nem osztottak. A vagonban nem volt mese: az is eltevésedett, aki eddig nem. De amint kiszálltunk, a szovjet parancsnokság immár radikálisan megoldotta a fertőtlenítést. Kórházba vitték az elgyötört társaságot tetvetlenítésre, egészségügyi szűrésre. A fertőtlenítőbe. Minden ruhámat le kellett adni. Soha nem láttam viszont őket. Igaz, a báránybéléses vasutaskabátom száz fok Celsiuson valószínűleg gyerekméretre zsugorodott.

Tragikomikus jelenet. Nagy hodály, fürdés előtti procedúra: a szőrtelenítés. A szőrtelenítésben ugyanis elbújnak a férgek és tojásaik, le kell hát nyírni mindenütt. Kopaszra a fejet: eltűnt a vándorlásunk alatt oly szépen megnőtt szakállam is. Ott álltunk sorba meztelenül és vártunk a legkényesebb aktusra: a lágyék környezetének lekopasztására. Fiatal nő volt a borbély (minden feladatot, amely nem függött össze a harccal, lehetőleg nők végezték). Rá kellett űlni olyasfajta faalkalmatosságra, mint a nőgyógyászati vizsgálószék, szét a lábat, a nővér-borbély mosószappanhabbal bekente az illetékes részt, egyik kezében borotvakés, a másikkal megragadta a fityüldöt. „Csak le ne vágja!” – volt minden delikvens felrémelő gondolata. S leborotválta a genitáliákat környező szőrzetet. Aztán intett: „Tovább!” Nem tekintette férfiembernek ezt a csomó kopasztott csirkére emlékeztető lényt. Mi sem tekintettük magunkat annak.

Aztán megfürödtünk. Jólesett. Még nedvesen kiléptem egy tágas szobába, amely a kórházi részleghez vezetett. Végtelen naivitásomban körülnéztem, hol a törülköző? Kinevettek. Törülköző! Tiszta fehérneműt azonban kaptunk, majd megvizsgált az orvos, ki mennyire romlott le? Ott álltam kukac simán, orosz ingben, gatyában, vadidegen világban. Senki barátom nem volt már mellettem. Szétszóródtunk. Egyetlen távoli ismerős fiút láttam viszont hamarosan. Ablakom az udvarnak éppen arra a részére nézett, amerre naponta vitték a szekérszék halottat, a kiütéses tifuszban aznap elhaltak viaszárga, lefogyott tetemét. Egy reggel az övé is ott volt: „A bakának sej-haj, a bakának nem csinálnak koporsót...”

Tartottam magamat ahhoz, hogy egészségügyi vagyok, így a kórházparancsnok szovjet orvos-ezredes beosztott maga mellé.

Az oltás ellenére megkaptam a betegséget. Gondolom a vagonban fertőződtem meg, hiszen ott feküdtek közöttünk a lázas, önkívületben forgolódo emberek. Az ezredes nem valami nagy közös terembe, hanem háromszemélyes szobába helyezett el, ami előkelő elbánásnak számított. Szobatársaim: két német orvostiszt. Kiütéses tifuszosok. Az ezredes – úgy gondoltam – két okból fektetett ide. Egyrészt szolidaritásból, másrészt fricskát akart adni a két németnek. Nem szokták meg, hogy zsidóval osszák meg szobájukat. Bár nem sokat törődtek velem. Egymással beszélgettek. Egy alkalommal azt fejtegették – sebészek lévén –, hogyha valakinek gránát roncsolja szét a lábát és amputálni kell, jobb nem elaltatni az illetőt, ébren több remény van a túlélésre. Azt hiszem, igazuk lehetett, mert egy munkaszolgálatos barátomnak 1944 végén a dunántúli halálmenetben két lefagyott és elüszkösödött lábfejét közönséges fűrészszel vágták le, minden altatás nélkül. Túlélte.

Bár én is megbetegedtem, azt hiszem, mégiscsak volt értelme a prozkurovi védőoltásnak (amelyet én szereztem a németektől a századnak). Az egyik reggel látom, ágyszomszédom merev halott. A következő reggelen a másik. Nekem is át kellett esnem a krízisen. Keserű teákat kaptam csak és lázcsillapítót. Vízet inni ilyenkor, a hasmenést elkerülendő, tilos. Akinek ilyen állapotban

megindul a hasa, elveszett. Úgyis élet és halál mezsgyéjén tántorog. Ha kibírtad, jó, ha nem – kivisz a szekér. Furcsa állapot a negyven fok fölötti láz. Feküdtem az ágyban és bámultam a falra festett állatfigurákat; álmomban pedig az erdőt járva tiszta friss forrásvizet ittam. Mikor jobban lettem, eltűnt a forrás, és a falon hiába kerestem az állatfigurákat.

Feljavító lágerbe is elküldtek bennünket, majd tovább Kijevbe, mely város két és fél évre lakóhelyemmé vált. Budapest után itt éltem egyhuzamban a legtovább.

A bunkerláger

Ukrajna fővárosa odaérkezésemkor, 1944 vége felé meglehetősen romos állapotban volt. S óriási gyűjtőhely: magához szippantotta az 1944–45-ös hadjáratok temérdek német és magyar hadifoglyát. Szüksége volt munkaerőre: a szovjet férfiak java a fronton, a városban temérdek félig vagy egészen szétlőtt épület, újjáélesztendő üzem. Központunk a bunkerláger. Nevét onnan kapta, hogy a foglyokat, a legénységi állományt bunkerekben helyezték el. A tisztek más, rendesebb barakkokban laktak, ahogyan ezt a genfi konvenció előírta. Még a németek létesítették ezt a bunker rengeteget a szovjet foglyok számára. Most jól jött ennek az oldalnak. Néhány lépcső lefelé, hosszú emeletes priccsek. Negyvenen-ötvenen aludtunk egymás mellett. Az őszi idő beálltával vaskályha birkózott a nyirkos hideggel.

Az első este, rendes kiscserkészhez méltóan lehúztam sibaakancsot, és mint aki jól végezte dolgát, odatettem a pricc elé, az alváshoz kigomboltam ruhadarabjaimat (pizsamát nem kaptunk, s elég hideg volt). Elaludtam. Reggel hiába kerestem a bakancsot. A láger kerítése mellett élénk cserekereskedelem folyt: a kijevek élelmiszert és dohányt hoztak, a foglyok ruhaneműt meg mit tudom én még mit adtak érte. A városban szinte semmit nem lehetett venni, virult a feketekereskedelem. Nyilvánvaló, hogy valamelyik bunkertársam észrevette hülyeségemet, s a bakancs már ment is a kerítéshez. Jelentkeztem a parancsnokságon, kaptam egy pár ócska cipőt – keményet, lötyögőset. Mit tehettem volna, zárva volt a Salamander. Ha mai fejjel és érzékenységgel gondolok azokra a napokra – beleborzongok. Ott álltam Ukrajna közepén egyszál magam, csupa idegen között, kiszolgáltatottan, hatalmas, közömbös gépezet fogaskerekei között. Senki, akivel szót válthatok, támaszt kereshetek. Ha most meghalnék, senki meg nem siratna. Az otthoniakról semmit nem tudok. Ilyen árva csak sivatagban vagy sok ezer ember között lehetünk.

A bunkerláger nagyüzem. Irodák, orvosi rendelők, kórház, raktárak, konyhák, műhelyek. Itt kezdtem el tanulmányozni az orosz ábécét: első olvasókönyvem a hivatalos helységek feliratai. S ott vettem először lajstromba. Sorbaálltunk az NKVD irodája előtt. Odaértem a főhadnagy asztalához. Rámmordult: „Zsid?” Ez a kifejezés a forradalom előtt divott, sértő, megvető forma, hivatalosan a „jevrej”-t használták. De egy hadifogollyal szemben az ukrán tiszt kimutathatta utálatát. Széltében-hosszában suttozták, hogy a zsidószármazású szovjet tisztek inkább azt írják be személyi adataik közé: „ukrán” vagy „orosz”, „grúz”. Ez előnyösebb. Igaz, voltak zsidó államvédelmista tisztek is – nem kevesen és magas beosztásban. Fogoly orvos barátom, dr. Rochlitz Károly, aki előttem hónapokkal érkezett ide, mondta el, hogy szabad kijárása volt a városba, mert összelekedett az egyik zsidó NKVD-s tiszttel, a láger főorvosnőjének a férjével. Azt kérte tőle, adjon valami írást arra az esetre, ha a városban igazoltnak.

– Minek magának írás – hangzott a válasz –, ha elfogják, úgyis hozzám hozzák.

Időnként kivezényeltek romeltakarításra. Hideg lett, a téglákra ráfagyott a pára. Kesztyűm nem volt. Kézről-kézre kellett adni a többé-kevésbé épen maradt téglákat. Szomszédom magas, jóképű muszos. Most ismerkedtünk meg. Levette az egyik kesztyűjét és odaadta. Rosenberg Miklós volt. Kihelyezésünk után majd annak a lágernek a fogolyparancsnoka, ahová én is kerültem.

Ez a kesztyű-gesztus volt az első jele annak, hogy a nehéz telet meg lehet úszni. Másik segítóm az említett dr. Rochlitz Károly, később évtizedekig jó barátom, a háború után a János kórház rendelőintézet igazgatója és haláláig a VI. belosztály főorvosa. A bunkerlágerben ismerkedtünk meg. Sétálgattam, ettem a híg hallevest (utálom a halat, itthon meg nem eszem, de ott kint tudtam, minden zsircsepp az életet jelenti). Ő is kanalazott a csajkából, beszélgetésbe elegyedtünk, elmondtam eddigi fogolypályafutásomat. Mint utóbb megtudtam, szólt a láger főorvos asszonyának: miért hagynak engem, kiképzett egészségügyit téglát hordani, amikor az

altáborokban nincs elég szanitéc? Így kerültem azután a tizenhatos számú altáborba, egy kijevi orvos, Altmann doktor mellé. Azt hiszem, ennek köszönhetem, hogy túléltem a telet. Akkoriban, 1944 és 1945 fordulóján még folyt a háború, az oroszok is gyakorlatlanok voltak a foglyellátásban, a szervezésben, s dúlt a korrupció is. Gyanítom: sokat elloptak a foglyok ételméből, járandóságaiból. Ilyen vékony öltözetben, vizes kosztón, nem túl erős fizikummal, ennyi hányattatás és a kiütéses tifusz után egyedül és elhagyatottan aligha maradtam volna meg.

A szovjet orvos egy kijevi zsidó fodrász fia, frissen került ki az egyetemről. Nem sokat értett a gyógyításhoz, nem is törődött túl sokat a foglyokkal. Elhelyezésünk silány, nem tudom mi célt szolgált ez az épület a háború előtt. Túlzsúfolt helyiségekben, földre rakott szalmán aludtunk, konzervdobozokból készített olajmécsesek világítottak. Az enniváló kevés, a tél kemény. Sorra haltak az emberek. Miben? Honnan tudnám? Aki jelentkezett, bevezettem a doktorhoz. Hányan haltak meg: húszan? Ötvenen? Nem tudom. Egy 1989-ben kelt történészbecslés szerint a Szovjetunióban 230-280 ezer magyar hadifogoly vesztette életét – a fogságbaeséstől a gyalogoltatások időszakán át a légerek viszontagságáig terjedő halálokig. A mi táborunk ehhez a számhoz ezen a télen járult hozzá, később már nem! Emlékszem egy muszos fiúra, együtt feküdtünk összezsúfolva a szalmazsákokon; az egyik éjszaka már magánkívül volt a láztól. Reggel elvitték. Mi lett vele? Egy német – ő is így fog élni mindvégig bennem – megette déli levesét, keki színű csajkáját kiöblítette, lefeküdt és estére meghalt. A „temetőbrigád” leves- vagy kásarepetáért temette el őket. A talaj kökeményre fagyott, csákánnyal kellett a nem túlságosan mély gödröt kivájni. Tavasszal azután, amikor a föld felengedett, valamennyiüket újra temették mélyebbre, tisztességesebben.

Akinek tudtam, segítettem: németnek, bakának, volt muszosnak. Igaz, sokat nem tehettem, egy-egy csajka víz, tea, a betegszoba priccsének szélére ülve néhány jó szó. Akiket az orvos súlyos betegnek talált, a központi kórházba vitette be, Kijevbe. Egyébként az orvosságválaszték egyelőre igen gyenge. Felbukkan ebből a múltból egy német fiú arca. Nevére nem emlékszem, csak arra, hogy északról, Schleswig-Holsteinből származott. Beteg lett, amennyire tőlem tellett ápoltam, meg is gyógyult, s azt vette a fejébe, hogy nekem köszönheti az életét. Pedig valószínűleg saját fizikuma és szerencséje segítette át a bajon. Ezután tudta meg, hogy zsidó vagyok. „Jude?” Lehet, egy világ omlott össze benne, bár az is lehet, hogy éppen ennek az epizódnak a hatására új világ kezdett benne épülni. „Még soha nem láttam zsidót!” – mondta. Húsz-huszonkét éves lehetett. Mire gyerekkorát elhagyta, már el is tűntették körüle a náciak a zsidókat. S amit hallott róluk iskolában, rádióban, az utcán, a Hitler Jugendben, az nem hasonlított ahhoz, amit most velem kapcsolatban tapasztalt. Barátságunk megmaradt. Betegsége és gyógyulása emlékéért remélem nem felejtette el otthon, az új Németországban sem.

A sok haláleset feltűnt a kijevi parancsnokságnak. Vizsgálatot indítottak. Szovjet orvosunk megijedt. Látom: parancsot ad, hogy egy éppen elhunyt németet rakjanak fel arra a teherautóra, amely a súlyos beteget a kijevi kórházba szállítja: hadd higgyék, hogy útközben halt meg, ne rontsa a statisztikát! A központot azonban úgy látszik, nem lehetett becsapni. Meglepő eréllyel intézkedtek. A légert áttelepítették a közeli, jóval tágasabb iskolaépületbe, s addigra elkészültek az emeletes priccsék és a fürdő is. Ide helyezték a hadifogoly orvos dr. Rochlitz Károlyt. „Egyetlen hadifogolynak sem szabad többé meghalnia!” – jött a szigorú utasítás. Ettől kezdve valóban nagyon kevés haláleset fordult elő. A szovjet orvos minden munkát és felelősséget rábízott Karcsira, aki e tekintetben rendet, tisztaságot és a körülményekhez mért szakszerű egészségügyi feltételeket teremtett.

Az 1944–1945-ös kisérteties tél után megkezdődött a „normális” lágerélet.

Az egykori iskolaépület szép helyen állt. Dombtető, alattunk a Dnyeper. Amikor először lett kedvem szétnézni a nyomasztó, sötét 1944–45-ös tél után kibontakozó tavaszban, tengernyi parttalan vizet láttam: a folyót. Az áradás addig terjedt, ameddig csak akart, se gát, se híd. Szemben az oly sok magyar fogoly járta Darnyica (akkor falu, ma Kijev egy kerülete), ugyancsak lágerközpont. Az új, tágasabb épületet is kettős drótkerítés vette körül, őrtornyokban géppisztolyos őrség. A fegyveres őrség nem léphetett be a táborba. A keret szigorúan két részre oszlott. Külön katonai egység látta el a külső őrzést, s kísérte a brigádokat a városba munkára, ők adták a szolgáltatást a portán. A keret másik része olyan, tőlük független tiszttekből és polgári tisztviselőnből állott, akik a láger életét irányították. Ők foglalkoztak velünk, de pisztolyukat a

portán le kellett adniuk: fegyveresen ők sem léphettek be. Érdekes szabály, már ebben is különbözött a német lágerektől. Velük kerültünk emberközelbe: a táborparancsnok kapitánnyal, helyettesével, a politikai tiszttel, az NKVD-ssel (tehát az elhárítóval), más tisztekkel, a szovjet orvossal és két egészségügyi nővérrel, a raktárossal és a könyvelést végző civil tisztviselőnőkkel. A szomszédos, épen maradt kis házakban vagy a városban szállásolták el őket. A drótkerítésen kívül, egy kisebb épületben volt az iroda és a raktár.

Miért él emlékezetemben ez a tavasz s a nyár ilyen derűsen? A tél után hozott valami frisset: gyümölcsöt szüreteltünk, tiszta fehérneműt kaptunk, kisütött a nap, és befejeződött a háború. Amikor ez a hír végigfutott a lágereken, mindenki üdvölgésbe tört ki, orosz, magyar német, fogoly és tiszttel egyaránt: „Hurrá!” Megkérdeztem politikai tisztünket:

– Főhadnagy úr, mikor mehetünk haza?

Szokásától eltérően kikelt magából és szinte kiabált:

– Idejöttetek, elpusztítottátok az országot, és haza akartok menni! Előbb tegyétek jóvá!

Aztán kissé megnyugodva szelídebben tette hozzá a szokásos, minden tartalom nélküli orosz mondást:

– Nu, ládna. Szkóra, szkóra. (Jól van, jól, hamarosan, hamarosan.)

Még több mint két esztendő lett belőle.

A szovjet tisztek

Gyümölcszedés, útépités, időszakos munkák, lágereink hadifoglyainak többsége bejárt Kijevbe romeltakarításra, bőrgyárba, fegyvergyárba. E rendszeres kivonulásnak óriási előnyei lettek, a fiúk hoztak mindenféle megvásárolható vagy egyébként megvásárolhatatlan holmit: vettek, kértek, találtak, csentek. Ennivalót, dohányt, deszkát, papírt, konzervet. Alkalomadtán mást is.

Aludtuk az igazak álmát, egyszercsak: „Riadó”! Mi történhetett? Elvégre nem vagyunk Bánhidán – gondoltam sértődötten. A parancsnokhelyettes és még vagy két tiszt izgatottan sorakoztatta a társaságot, majd a szalmazsákokban kezdtek kutatni. Nem eredménytelenül. Nagy rémületünkre géppisztolyalkatrészek kerültek elő, meglehetősen mennyiségben. Kiderült, az őrség felbízta azokat a fiúkat, akik a fegyvergyárban dolgoztak, lopjanak számukra bizonyos alkatrészeket, éjszaka dugják el, másnap majd kiviszik és továbbadják. Mi célból? Kinek? Milyen üzletelés rejlett emögött – mert annak kellett lennie a háttérben –, soha nem derült ki. A gyárban nyilván hamar rájöttek a turpisságra, még este értesítették a lágereparancsnokságot. A foglyoknak érdekes módon nem esett bántódásuk, a felbujtó katonákat valószínűleg megbüntették.

Kutatást máskor is tartottak. Nappal. Időnként felsorakoztattak bennünket, mindenkinek magához kellett vennie teljes cuccát. Először végigfésülték a hálótermeket, aztán jött a személyi motozás. A hadifogoly – e szempontból – rejtélyes lény volt a szemükben. Nincs semmije és senkije, mégis szerez magának kincseket: kést, dísztárgyat, ruhaneműt, konzervet, cigarettát. Az utasítás értelmében a legszükségesebben kívül semmit sem tarthattunk magunknál, de a „legszükségesebb” bizonytalan fogalom. Így aztán minden motozás után egy csomó holmi került szovjet kézre. Kistermetű főhadnagy a leglelkesebb motozó. Civilben irodalomtanár. Gyakran beszélgettünk, némi nosztalgiával a békés iskolai időkről. Byron, Goethe... De amikor az átfésülésekre került sor, barátunk megváltozott, se Byron, se Goethe, se líra, se irodalom. Arcát izgalom töltötte el, eszelősen kutatott oldalzsákokban és priccsek alján. Arcára írta a szent meggyőződés, hogy ezek a plenik valamit tudnak, amit ők nem, és folytonosan elővárásznak olyan értékeket, amelyeket ők, szovjet tisztek sem tudnak megszerezni. Aztán megnyugodott. Egészen a következő hipisig.

Egyébként rendes ember volt. Együtt élt az egyik nála idősebb tisztviselővel. Csendes hallgatója voltam egyszer – néhány asszony, más tisztviselő – pletykálkodásának. Kissé provokáló szándékkal megkérdezték a főhadnagyot: mikor nősül meg? Mire ezt válaszolta: „Én már nős vagyok.” Erre az asszonyra gondolt, bár nem voltak megesküdvé. A rendkívüli idők a meglehetősen nyárspolgári, múlt századi szovjet erkölcsöket is átformálták. Egyik tisztünk a lágere közelében kiutalt házban lakott élettársával és itt született kisgyerekével – másik családja: feleség és két nagyobbacska gyerek, az Urálban. Nem is tagadta, dehát, amennyire tudom, a szovjet

hadseregben nem volt divat a rendszeres szabadságra utazás, az óriási embervesztéséget pótolni kellett, a fiatal férfiaknak nőre, az asszonyoknak férfitra van szükségük. Hát megoldották. Az egyik egészségügyi nővérünknek volt kisgyereke. „Férjem elesett” – szokta volt mondani. Valójában nem egészen így történt. Kint a fronton teherbe esett valakitől. A harc folyt tovább, a feltételezett apa elvonult vagy elesett, a lányt pedig a hátsószámba helyezték. A hadseregben sok nő szolgált, s akivel ilyesfajta baleset történt, természetesen hátra küldték.

Politikai tisztünkről már szoltam, meglehetősen egyszerű ember, kevés vizet zavart. Azok közé tartozott, akire a „ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna” szólás érvényes. Amikor elkészült a kultúrtermünk, és először be kellett számolnunk az előadandó műsorszámokról, a németek valami versfélétről vagy jelenetről beszéltek, amelynek a lényege: a műben szereplők nagy nyomorúságukban úgy döntenek, hogy áthajóznak Amerikába.

– Miért nem a Szovjetunióba? – kérdezte gyanakodva.

– Mert az eset a XIX. században játszódik!

Örök bánata, hogy nem akarunk politikai mondanivalójú számokat előadni. Már itt megkezdődött a később jól megismert vita a művészet hivatásáról. Minden műsorunkban valami tanulságosat szeretett volna látni, oktatót, politikailag nevelőt. Én meg azt bizonygattam, hogy a foglyok amúgy is gondterheltek, fáradtak, szórakozni kívánnak, munkakedvüket is emeli a kikapcsolódás. Mindenesetre nagyon boldog volt, amikor egyszer egy uzsorás monológja (Rosenberg Miklós műve) hangozott el a színpadról. Ez igen, ez osztályharc, elméleti képzés a művészet eszközével!

Keményebb dió volt a NKVD-s tiszt, vagyis az elhárító. Nem alkata vagy természete, hanem funkciója és hatalma miatt. Kötelessége volt bűnösöket szállítani (háborúsokat vagy másfajtaikat), s ma már tudjuk, hogy az olyan rendszerben, ahol ez érdem és kötelesség – ha van, ha nincs –, folyik a szállítás. Ez a húsz évnél alig idősebb, lányos képű alhadnagy szerencsére nem volt se rosszindulatú, se túlbuzgó, s így a mi lágerünkben (egy-két kivétellel) nem vittek el senkit. Forradalmi hagyományként csekistának nevezték az ilyen tisztet, mert kezdetben a fiatal szovjet rendszer államvédelmi testületét így hívták: Cserezvicsájna Kamisszija (rendkívüli bizottság) CsK – vagyis cseka. Később lett NKVD (belügyi népbizottság), majd KGB: állambiztonsági bizottság.

A mi alhadnagyunk fő feladata – legalábbis ami a foglyokat illeti – háborús bűnösök keresése a németek között. Magyarokkal nem foglalkozott. S mivel én elfogadhatóan beszéltem németül és oroszul, kiválasztott tolmácsnak. Takarodó után dolgozott két okból is: nappal a brigádok kivonultak, s a késői órák egyébként is félelmetesebbek, nyomasztóbbak, a delikvens ijedtebb, könnyebben nyílik szóra. Volt egy listája, megmondta a nevet, s én odamentem az illető német priccséhez, megfogtam a vállát: „Komm?”. Tudta, miről van szó. Gondolom, ezek az emberek nem nagyon szerették, ha takarodó után megjelenek a szobában. Szerencsére – elismerem, örültem ennek – egy kivétellel nem talált senkit német lágerársaim között, akire valami bünt rá lehetett bizonyítani. Nem emlékszem pontosan a kérdésekre, de a cél nyilvánvaló volt: kideríteni, ott szolgált-e, ahol mondja, milyen egység volt ez, nem követtek-e el valami galádságot? Úgy látszik szerencsém volt, csupa egyszerű Wehrmacht katonával hozott össze a sors. „Szerencsém” – mondom. Miért nem inkább azt, hogy sajnálom, amiért nem sikerült segédkezni több gazember lefűlézésében? Kettős érzés fogott el. Ha tegyük föl valahol szembetalálkozom egy SS vagy Gestapo gyilkossal, s ha az én kezemben is fegyver van, gondolkodás nélkül lövök. Ekkorra már megtanultam, hogy vannak helyzetek, amelyben vagy az egyik vagy a másik marad felül, és nem szabad birkaként vágóhídra vonulni. De így, éjjeli kihallgatásokban részt venni! Valami kellemetlen mellékíze volt a dolognak. Tolmácsoltam. Ha nem teszem, bajt hozok saját fejemre. Mivel indokoltam volna akár magam előtt is, hogy nem akarok segíteni bűnösök leleplezésében? Vállaltam a munkát.

Egyetlen őrmesterféle akadt csak fenn a szűrőn, bár korábban is tudták róla, hogy valamilyen kisebb láger őrségében szolgált. Hamarosan elvitték. Így azután – legjobb tudomásom és érzésem szerint – nem utáltak meg a németek, jó barátságban voltam velük végig. „Vérdíjam” egyébként egy-egy ilyen késői tolmácsolásért csajka hajdinakása, kalóriapótlékként.

Beütött ugyan egy másik lebukás is, de nem ezen az úton.

A doktor papája

Időnként egészségügyi vizsgálatot tartottak a lágerben: mindenki meztelenre vetkőzött. Egyrészt megnézték a fenekünket, elég domború-e, mert a testi leromlásnak legriasztóbb és szemmel azonnal észlelhető jele, a disztrófia, vagyis az utolsó tartalék: e domborulat ellaposodása. Ilyenkor azonnal kórházba fektették az illetőt, a munka alól mindenképpen felmentették, és javító kosztot írtak elő: táp italt, kenyérből erjesztett sörfélét kapott. A vizsgálat másik célja a bal hónaljnak megtekintése: tudták, hogy az SS minden tagjának beletetoválták, sérülés esetére, a lágy bőrbe vércsoportjának jelét. Nálunk – nagy meglepetésre – egy magyar katona bukott le: fogságba esése előtt vagy közvetlenül utána, feltehetően ruhát cserélt, és honvédként esett szovjet kézbe. Hóna alatt azonban ott volt az SS jele. Talán olyan bácskaiak közül került a Wehrmachtba, akikkel Tyernopol környékén magam is találkoztam? Tökéletesen beszélt magyarul, titkát eddig a percig nem árulta el. A külön SS-táborba vitték. Mint a többiek, akikkel az első hónapokban együtt voltunk.

Kedzetben még felvigyázó is került ki az SS katonák közül. A szovjet parancsnokság ugyanis tartotta magát a nemzetközi szabályokhoz, és a láger hierarchiáját is a rendfokozatok szerint építette fel. Egy-egy kivonuláskor a rendre – például arra, hogy munka közben a fiúk ne kódorogjanak el – karszalagos, sorainkból származó felügyelők vigyáztak. S mert SS-eink esetenként magasabb rangot viseltek, közülük is került ki felügyelő. Beszélgettem egyszer egy beszarabiai némettel: izmos, kuglifejű fiatalember. Tőle hallottam először, hogy az úgynevezett népi németeket, tehát a más országokban élő nemzeti kisebbség tagjait eleve a fegyveres SS-be sorozták. Ez nem volt azonos a légerek őrségét ellátó halálfejegységekkel vagy a Gestapo legénységével. Nyilván sok önkéntes volt közöttük, de tartottak, főleg a háború vége felé, kényszersorozást is. Lágerünk németjei szó nélkül tűrték, hogy SS-ek felügyeljenek rájuk szovjet fogságban is. Megszokták.

A magyarok e tekintetben nem voltak ilyen békétűrők. A honvédekkel együtt csendőrök is fogságba kerültek, hozzánk is jutott három vagy négy. Fegyelmezett emberek, törzsőrmesteri vagy főtörzsőrmesteri rangban. Következésképp felügyelők. A honvédek azonban zúgolódtak: még most is ezek parancsoljanak nekünk! Szerencsére itt „mi” voltunk hatalmon, tájékoztattuk a szovjet parancsnokot, elmondtuk kik és mik voltak a csendőrök. Megértették, leváltották és munkára osztották be őket. Az SS-eket hamarosan külön lágerbe vitték, a csendőrök itt maradtak, a többiekkel együtt jöttek haza.

Legközelebbi viszonyba a szovjet tisztek közül – egészségügyi beosztásom következtében – Altmann doktorral, egy kis fiatal hadnaggyal kerültem. Tíz-tizenkét ágyas kórházunk – pontosabban szólva: fektetőnk – névleges főnöke. A friss sütetű doktora nem törte magát, hogy gyógyítson, szerencsére rábízott mindent Karcsira, vagyis dr. Rochlitz Károly volt munkaszolgálatos belgyógyász orvosra. A kórházat ő vezette, mint említettem már, a betegeket ő minősítette, mentette fel szükség esetén a munka alól, vette fel a helyi, vagy ajánlotta beutalásra a kijevei kórházba. Lelkiismeretesen, hozzáértéssel, emberséggel. Sokat köszönhet neki a láger, és a szovjet orvos becsületére legyen mondva, nem féltékenykedett, hagyta őt dolgozni, s ha Karcsi valamilyen gyógyszert kért, igyekezett megszerezni. Altmann egy szót tanult meg magyarul, ezt kérdezgette a vizit alatt: „Osmenés?” (Altmann doktor orvosi tapasztalataiban egyébként honfitársai se bíztak. Rochlitz doktort viszont gyakran hívták ki a környéken lakó ukrán vagy orosz civil betegekhez.)

Tanúja voltam egyszer, hogyan küzdött Rochlitz doktor a halállal. Egy német fogolynek tüdővízenyője lett, meg akart állni a szíve. A munkahelyről hozták be, egyenruhában volt, nem maradt idő a vetkőztetésre. Karcsi megcsapolta a vénáját, szíverősítőt adott neki, amíg szállítható állapotba nem került. Aztán bevitték Kijevbe. Ilyen drámai esetek ritkán adódtak, időnként egy-egy bélelzáródás a kukoricás kenyér vagy valamilyen más nehezen emészthető étel miatt. Kis kórházunkban rend, tisztaság. Fehérre meszelt falak. Az ilyen felületek azonban nem hagyják nyugodni a funkcionáriusokat. A kórházterem falán óriás betűkkel ez volt olvasható: „Pered jedoj moj ruki!” Vagyis: étkezés előtt moss kezet. A jelszót kiírták, mi kell még?

Mint említettem, jó barátságba kerültem a kijevei doktorral. Bizalmasa lettem, amiért erkölcsileg meg kellett fizetnem. Időről-időre megkaptuk a központi raktárból a tisztálkodáshoz

szükséges szerek: szappant, borotvakéseket, ecsetet, lepedőket, fehérneműt. Egy részüket a kis doktor elsinkóftálta. Miután én hivatalból jelen voltam az átvételnél, tudtomon kívül ez nem történhetett meg. Nem vitt el túl sokat, de rendszeresen.

Mit tegyek? Mégiscsak hadifogoly vagyok, aki ha véletlenül eltűnik – s másik táborba kerül, mondjuk az Urálba vagy Szibériába –, ki keresi? Amellett a hadnagy-orvos nem megfélemlítéssel manipulált, szolidaritásérzésemre hivatkozott: „Tudod Imre, az én papám kis borbélymester Kijevben, dolgoznia kell, megélni, és a városban nem kapni semmit.” (Mármint szappant, ecsetet, borotvát.) Ez igaz volt. Lenyeltem a dolgot, mert azért a fiúkat el lehetett látni. Egyszer azonban behivatott a politikai tiszt:

– Mondd Imre, igaz, hogy Altmann doktor elvisz magának az ellátmányból?

Mit válaszoljak? Tudtam, sok mindenki más is tesz ilyesmit. Háború volt, mindent jegyre adagoltak: egyébként sem, korábban sem voltak soha semminek bővében. Maga a szocializmus a hiányt termeli, ez meg korrupciót. Ösztönösen, anélkül, hogy „politikailag és társadalmilag” átgondoltam volna, ezt válaszoltam a politikai tisztnek:

– Nem tapasztaltam ilyesmit.

Bólintott és meglepetésemre így bocsátott el:

– Rendes ember vagy, nem feketítesz be egy szovjet tisztet.

Vagyis, tudta, hogy a vád igaz, de nem akart ügyet csinálni belőle.

Áldottam ösztönömet. Ha elkezdem kitergetni a szennyest, ki tudja, hány orosz hozok zavarba, akinek ügyeiről viszont a doktor tud egyet s mást. Megindul a lavina, vagy pedig közmegegyezéssel nem indul meg semmi. Csak én. Valahová. A közöttük lévő szolidaritás – különösen, ha általános lebukás veszélyével jár – nyilván erősebb volt, mint az igazságérzet.

A kijevei központban meglehetősen szigorúan vették az ellátás rendjét. Nyilván tudták, sok a lopási lehetőség. Valami lebukás is történhetett úgy 1946 nyarán, mert egyszer csak bizottság szállt ki, ellenőrzendő: megkapják-e a foglyok az előírt élelmiszer-mennyiséget? Ez annál is fontosabb, és főleg becstelésebb volt, mert kint Ukrajnában a civilek igen szűkében voltak az élelemnek, hírek szerint egyes vidékeken éhínség dühöngött. A pleninek azonban meg kellett kapnia az előírt kalóriát. Kisebb-nagyobb családokat, elosztási manipulációkat amúgysem lehetett megakadályozni. A szakács minden egyes adagnál köteles a mérőkanállal fenéig felkavarni a kondér tartalmát! És ha nem nyúl mindig egészen le? S a végén a kivételezetteknek marad a leves sűrűje? Egyszer Hans, a német szakács disznózsíros kenyeret nyomott a markomba, rajta vastagon kristálycukor. Hu! Nem magyar gyomornak való étel. Az ízlésbeli és erkölcsi ellenézés mellett is elfogadtam. Lenyomtam. Óriási kalóriatartalék. Más esetben nagy szelet amerikai húskonzervvel megrakott szendvicset kínált.

– Tudod hány fiúnak az adagja ez? – kérdeztem. És immár nem fogadtam el.

Nem éheztem, valójában nem volt szükségem illegális különadagokra.

Nem az ilyen apróbb belső kivételezések, hanem valószínűleg nagyobb szabálytalanságok miatt szállt ki a kijevei bizottság s rendelte el: mostantól kezdve hadifoglyokból álló bizottság ellenőrzi, befut-e az előírt nyersanyagmennyiség és a kondérba kerül-e? Én is tagja lettem a bizottságnak, és attól kezdve a szovjet raktáros tiszt (a Szovjetunió Hőse) köteles volt elszámolni – nekünk. Írásbeli táblázat alapján ellenőriztük a kalóriákat, inspicáltunk a konyhán.

Tisztességes dolog volt, ami olykor nem nélkülözötte a humort sem. Egy alkalommal konzerveket hoztak: szovjet gyártmányúakat és amerikaiakat. A szovjet dobozokon semmilyen felirat, belül valami ronda vörös húsféleség, rossz ránézni. Az amerikai ízléses címke, bent pedig gusztusos, zsírbafagyasztott füstöltáru. A doktor, aki hivatalból ott állt minden átvételnél és bontásnál, odaszólt az egyik német szakácsnak: „Nos, Alfréd, melyik a jobb?” A drezdai Alfréd – kedves házi harmonikásunk – gondolkodás nélkül rámutatott a szovjetre. A kis doktor nagyot nevetett: „Gut, gut.” Ennyi elégtételt vett. Családja nagy részét kiirtották.

Lágerünkben – legalábbis tapasztalataim szerint – nem volt helye a személyes, illetve „faji” visszafizetéseknek. Mi se tettünk ilyesmit, mármint a velem egy lágerben lévő volt muszosok. Pedig lett volna némi módunk rá. Táborunkban, tehát a kijevei 62/16-os lágerben „zsidó uralom” volt. A mintegy hatszáz fogoly fele német, fele magyar vagy öt-hat munkaszolgálatos. Az előző esztendőben (még a fronton) voltam magyar felügyelet alatt, jártam olyan helyen, ahol német, másutt lengyel a fogolyparancsnok. Ez az első hely, ahol a „hatalmat” a mi kezünkbe adták.

Magyarázat: a szovjet parancsnok zsidó származású kapitány, orvosunk kijeji hitsorsos. Miután haza nem engedhettek bennünket, legalább kiemelték. Szép is lett volna, ha a Szovjetunióban „német uralom” alatt töltünk el még éveket, vagy mondjuk a rangidős csendőr főtörzsőrmester tart rendet – bár nyilván volt ilyen láger is.

Mindenki elégedett lehetett: a németek szépen fegyelmezetten viselkedtek, szorgalmasak és szófogadók voltak (a német jó alany, amíg hatalmat nem adnak a kezébe); a magyarok örülhettek, mert saját nyelvükön kaptak utasításokat, magyarul panaszkodhattak és magyar szót hallottak a színpadon. A szovjet tiszték sem emeltek kifogást, az ügyek nagyjából konfliktusmentesen gördültek. A láger fogolyparancsnoka Rosenberg Miklós, volt munkaszolgálatos, a kis kórház tényleges vezető orvosa, dr. Rochlitz Károly, asszisztense és egyben a kultúrfelelős én. Később a lágerparancsnok kapitányt elhelyezték, jött egy ukrán, de ő se változtatott a „hatalmi viszonyokon”.

Rosenberg ott a lágerben tudta meg (amikor elkezdődött a Vöröskereszt útján a levelezés az otthoniakkal), hogy feleségét és kislányát Auschwitzban elpusztították. Attól kezdve gyűlölte a németeket és azokat a magyarokat, akik ebben segédkeztek nekik. De az itteni parancsnoklásban ez nem érződött. A fogolyparancsnok feladata volt, hogy betartassa a rendet: ébresztő, takarodó, étkeztetés, tisztálkodás, beosztás nehezebb vagy könnyebb munkára. Miklós gördülékenyen csinálta, nem veszekedett, ösztönös tapintattal kezelte az embereket, ami nem jelentette azt, hogy nem akadhattak, akik szívesebben mentek volna más munkára, mint ahova küldte őket. De a lágerelőírások voltaképpen megszabták a teendőket, kérdés, ki milyen stílusban teszi a dolgát. Bántódása senkinek nem esett, az oroszok rendezte időnkénti házkutatásoktól eltekintve a körülményekhez képest nyugodtan folyt az élet.

A háború befejezése után talán egy évvel megindult a levelezés az otthoniakkal. A magyar nyelvű hadifogolyújságnak is volt keresőszolgálat, innen értesültem először arról, hogy szüleim nem pusztultak el. Hamarosan írhattunk egymásnak. Kétféle levelezőlapozathoz juthattunk. Az egyiket az otthoniak küldték; kétrétre hajtott karton, az egyik felére ők írtak, a másikon a fogoly válaszolt. A lágerparancsnokság is osztott ki előnyomtatott lapokat, rajtuk orosz és részben francia nyelven: „A Szovjetunió Vöröskereszt és Vörösféldhold szervezetei – Postai Levelezőlap hadifogoly számára.” Címzett, feladó. A másik oldalon hely a mondandó számára. Csak e két fajtát használhattuk. Valahol dolgozott magyar vagy magyarul tudó cenzúra, mert amikor hazajöttem néhány levelezőlapot, amelyet Budapestre küldtem, idegen írással ez került rá: „Csak Vöröskeresztes lapra írj!” Kötelező volt ezt rávezetni, de úgy látszik néha elfelejtettem. Azokon, amelyeket hazuról küldtek, és a Magyar Kommunista Párt Központi Hadifogoly Irodája (Budapest, VI., Dessewffy u. 34.) bocsátott a szülők rendelkezésére, oroszul és magyarul ez állt: „Hadifogoly-levelezőlap.” A másik oldalon alul: „Erősítsd a szovjet–magyar barátságot!” Valamennyi haza írtat megtaláltam, de egyetlenegy sem maradt meg az otthonról kapottakból: visszaindulásunk előtt megsemmisítettem őket. Nem mertem írott papírt magammal hozni. Mit lehet tudni, hátha kémjelentésnek tekintik. Ennek a primitív kémhisztériának mindig ki volt téve az ember. Jobb a békesség. Amíg megmagyarázom – lekésem a vonatot. És ezen a tájon nem jártak menetrendszerűen a transzportok. Lehet, túl óvatos vagy éppen gyáva voltam, de nem óhajtottam kockáztatni.

Az itthon talált húsz levelezőlap valami keveset felidéz akkori hangulataimból. Az összevisszaságra és a Szovjetunióból érkező tájékoztatás közismert lassúságára jellemző, hogy már egy éve leveleztünk, sőt úton voltam hazafelé, amikor szüleim értesítést kaptak a Magyar Kommunista Párt Központi Hadifogoly-tudakozó Irodájától (Bp. VI., Ó u. 12.), hogy a 7062/5. számú táborban vagyok, jó egészségben, és sokszor üdvözlöm őket. Ez mind igaz, kivéve a számot, ezen a címen, azt hiszem, soha nem kaptam volna lapot otthonról, a helyes címzés-kód, 62/16. Egyébként: „Érted és családod boldogságáért küzd a Magyar Kommunista Párt!”

A levelezőlapok legtöbbször nincsen dátum, néhányon viszont van, úgy látszik felületes voltam. Nem gondoltam, hogy szerény soraim valaha dokumentumértékűek lesznek. Első lapom így szólt:

„Drága szüleim és húgom, újságértéseteket megkaptam és végtelenül örültem annak, hogy mindnyájan jól vagytok. Én magamról csak jót írhatok. Mindenem megvan és egészséges vagyok. Kérlek, adjátok át az arra érdemes ismerősöknek és rokonoknak üdvözlömetem. Vigyázzatok magatokra és írjatok!”

A tábori színház

Szabályos házi színházunk volt a lágerben, az egykori iskola dísztermében. Székek sorban s a világot jelentő deszkák. A többit magunknak kellett elővarázsolni. Az első lökést a kultúrélet megeremtéséhez egy látogatás adta: valamelyik szomszédos darnyciai lágerből egy német hadifogoly-zenekar átjött vendégségbe és műsort adott. A színvonal enyhén szólva alacsony, de akkor több volt, sokkal több, mint a semmi. Zenekaruk kis nyomógombos harmonikából, mandolinból, és néhány gyerekszakszofonból állt. (Az idősebb generáció még emlékezhet azokra a vásárokon kapható, vékony lemezből sajtolt „szakszofonokra”, amelyekbe selyempapírt kellett rakni, beléjük dúdolni, s orrhangú dallamot adott.) Ezzel dúsitották a német vendégek a zenét, továbbá egy női öltözetben fellépő fiúval, akinek olyan ingerlően ringott a feje, mint a valódi asszonycsipő. Műsorukból Lincke Szentjánosbogárkájára és a Berliner Luft-ra emlékszem. E műorból mindenesetre más berlini levegő áradt, mint az addig eltelt években.

Amit ők tudnak, mi is megesszük! – határoztuk el. Lesz zenekarunk! Koncertet rendezünk.

Rochlitz doktor tamáskodva nézett rám:

– Koncertet, itt?

Fogadtunk. Mint említettem, a semmiből kellett mindent előteremteni, némi pénzmagra azonban szükség volt az induláshoz. Lett. Akik dolgozni jártak, azoknak bér járt, ebből levonták a koszt és a kvártély költségét, s a maradékot minden elsején kiosztották, lista alapján. A fiúk sorba álltak a gazdasági ügyeket vezető hölgy asztalánál, én pedig odaálltam egy tálcával, s amennyire emlékszem, mindenki adott néhány rubelt. Önkéntes adományozásra hívtam fel őket, de most, hogy visszagondolok az ügyre, feltételezhetem, nem merete volna senki megtagadni a kérést. Elkezdtek ismerkedni a rendszer önkéntes mozgalmával. Hamarosan kiderült azonban, hogy megérte. Összegyűlt egy tangóharmonikára és néhány kottára való. Volt a németek között egy bécsi fű, aki a budapesti Zeneakadémián végzett, s remekül kezelte a zongorabillentyűs hangszert. Ha ő nincs, nem is lett volna érdemes megvásárolni.

Nemcsak játszott, egyebekben is segített, dúdolás alapján lekottázott műorszámokat, így tanultuk be például Lehár Vilja-dalát. De a karmesterséget semmilyen rábeszélésre se vállalta. Pedig ő lett volna erre alkalmas, senki más. Ekkor eltöltött ismét az a bátorság (vagy kóklerség?), amely még Proszkurovban a kiütéses tifusz elleni oltóanyag megszerzésére is hajtott: jobb híján elvállaltam a karmesterséget. Gyerekkoromban tanultam zongorázni, nem rossz a hallásom. A kottaolvasást ugyan már elfelejtettem, de apróra megtanultam minden taktust. Egyébként is ilyen körülmények között, az általános letargia közepette és indításként fontosabb a kezdeményezés és a szervezőkészség, mint a szaktudás. Az majd előjön. Így lettem karmester. Zenekarunk idővel szép műort tanult be (egyebek között Lehár Arany és ezüst keringőjét). Elviselhetően játszottunk, s amikor összecsiszolódott a zenekar, nyilván nélkülem is ment volna már a dolog. De egy zenekarnak, amely ad magára, legyen karmestere, elvégre a számok végén valakinek meg kell hajolnia.

Egy tangóharmonika azonban még kevés az üdvösséghez. Került Kijevből mandolin, de mit ér az egész dob és főleg hegedű nélkül. A dob váratlan gyorsasággal ott termett. Mi minden nem hever egy háború pusztította nagyváros szeméthalmai között! Egyik brigádunk örömmel jelentette: találtak dobkeretet, „szerezték” hozzá bőrt. Íme, kiderült: a fiúk támogatják a tervet, most már igazi önkéntességgel. Ráfeszítették a keretre a bőrt, cintányért is sikerült vásárolni. Dobosunk is lett: melyik ötórai teákra rendszeresen táncolni járó pesti fiúnak nem volt annyi ritmusérzéke, hogy az ütőket kezelje? Az egyik volt muszos megfelelőnek bizonyult. Következett a hegedű-probléma. Honnan vegyünk?

Ekkor jelentkezett egy csodálatos ember: Bagdi főtörzsőrmester. Alacsony termet (talán ezért lett hivatásos katona, az egyenruha megnyújt, a parancsnoklási lehetőség magasra emel). Csak szokvány kifejezést találok rá: aranykezü. A fiúk hoztak falemezt, pácot, miegymást, Bagdinak felmentést szereztünk a kivonulás alól, nekiláthatott a hegedűkészítésnek. Üvegdarabokkal, zsebkéssel, csiszolópapírral dolgozott. Tanulta, vagy valami ősi ösztön működött benne? Nem tudom, de rövid idő alatt, két szép hegedű és egy cselló került ki a keze alól. (A háború után egyébként a főtörzsőrmester levetette az egyenruhát, az Elzett gyárban lett egy szocialista brigád

vezetője. Nagyon dicsérték munkáját. Néhány évig meg-meglátogatott feleségével a Szabad Nép szerkesztőségében, valami lakásügyben. Mindig örültem, amikor láthattam.)

Egy német suszter, valamint Gellért Imre fodrász, a kiskőrösi műkedvelő zenekar tagja, s egy cigányfiú – ők kapták a vonós hangszereket. Most már bejelenthetjük a koncertet, a fogadást megnyertem. Igaz, első alkalommal csak magánszámok hangzottak el, ki-ki azt adta elő, amire emlékezett. Mozart: Törökinduló... a többi nem jut eszembe. Elkezdődött a kulturális élet. A málenkij robottal idekerült Kiss Antal Petőfi- és Ady-estet rendezett, népi táncokat tanított be. Bár napközben kijárt dolgozni, este és a hétvégeken fáradhatatlan volt. Én a zene- és a színpad világának szenteltem magam, könnyebb dolgom volt, mert a nap jó részét bent töltöttem, szabadabban rendelkeztem az időmmel. És „Grünfi”? A könyvkereskedő Grünfelder József honvédmesterről sem szabad megfeledkezni, rajztehetsége, ötletes díszletei nélkül aligha mutathattunk volna be színdarabokat, pontosabban szólva jeleneteket. Két „színműre” emlékszem, amelyet írtam, rendeztem, koreografáltam. Az egyik Csajkovszkij Olasz capricciójának dallamára játszódtok. (Mint később rájöttem, egy-egy taktust kihagytunk, de senki nem reklamálta.) „Oly édes az élet, oly szép a világ...” – hangzott az első sor, de a szenzációt nem az én szövegem keltette. Grünfi deszkából, papírból, kátránypapírból reneszánsz tornyot készített-festett. Az ablakból olasz hölgy hajolt ki, s egy hozzávaló ifjút húztunk be gondolán a színre (mint az a régi Lohengrin-anekdótákban olvasható), aki lanttal a kézben szerenádót adott. Zenekarunk pedig közben játszotta a Capricciót, már amennyire fejből emlékeztünk dallamára. Frenetikus siker. A „hölgy” – egy fiú, kissé hosszú orral ugyan, de némi távolságból meglehetősen illúziót keltett. Valóságos rajongó tábora lett: cigarettával halmozták el, ajándékokat hoztak neki. Elcsábították-e? Nem tudom. Ruháját Rotschild Klára helyett a tábor műhelyében készítette Sáfár, a volt muszos szabó.

A másik, emlékezetemben maradt jelenetet P. Howard ihlette: idegenlégiósok vad arab sejk fogságába esnek, de vidáman élnék, még a fátylakba öltözött odaliszk táncát is végigélvezhetik. A fátylat az egészségügyi szoba szolgáltatta: a gézt ugyanis hatalmas, több négyzetméteres darabokban vételeztük, ebből tettünk függönyöket az ablakra, s a háremhölgy öltözetére is jutott. A láger szabója készítette, egyúttal – ha jól emlékszem – ő járta el a csábtáncot, az én koreográfiám alapján.

Időnként zenekari esteket is adtunk, díszvendégeink az oroszok voltak, beleértve a külső őrség tagjait – fegyvertelenül. Ilyenkor záróaktusként mindig ezt kiáltották: „Dávaj, Katjusu!”. Vagyis, játszunk el az akkori kedvencet, a Katjusát: „Kinyíltak az almafa és a körtefa virágok...”

A hazautazás

Egyszer, 1946-ban (vagy 1947 elején?) összegyűjtötték különböző kijevei légerekből a volt munkaszolgálatosokat: megyünk haza! Aztán visszavíttek, s maradtunk még néhány hónapig együtt, muszosok, honvédek, németek. Majd 1947 nyarán valóban útnak indítottak. Nem tudom, hogy a szerelvényen csak zsidók voltak-e. Más légerekben is akadtak muszosok, de hogy mennyi, meg nem mondom. Júliust írtunk. Hátizsákokkal, minden holminkkal felsorakoztattak bennünket egy nagy mezőn, tüzetesen átkutattak. Mit kerestek? Írásos anyagot biztosan nem engedtek volna át, ez is a kémhisztéria része. De adtak friss katona-fehérműt, s akinek kellett, új ruhát a németektől zsákmányolt raktárakból. Kitűnő zöldes katonaköpenyt hoztam magammal, külsejéből később anyám kabátot, béléséből húgom szoknyát csináltatott. Debrecenben vidáman ugráltunk ki a vagonból, regisztráltak, papírt kaptunk: „Igazolvány hadifogságból hazatért részére.” Tíz forintot és ételmezt. Távirat ment Debrecenből apámnak: „Fia holnap hajnalban a Nyugatira érkezik. Magyar Hadifogoly Híradó.”

A kijevei láger honvéd lakói két hónap múlva ugyancsak itthon voltak. Vagy talán még előbb. Ezt abból a levelezőlapból tudtam meg, amelyet Dékány János írt nekem falujából, a Békés megyei Nagykamárásról, a kiskőrösi Gellért Imrétől, a könyvkereskedő Grünfelder exőrmestertől.

Nem lenne teljes (teljes?) ez a beszámoló, ha nem írnék annak a századnak a sorsáról, amelyet 1944. március 29-én Delatinnál otthagytam. Átkeltek a Kárpátokon, dolgoztak az Árpád-vonalon, Békés megyébe vezényelték őket. Addigra azonban a század széthullott. S miután Magyarországnak erre a részére már 1944-ben behatoltak a szovjet csapatok, hamar felszabadultak. Nem sodródtak bele a dunántúli halálmenetekbe. Ha előre tudom ezt a menetrendet, átszököm a szovjetekhez?

Aligha.